

छाउपडी प्रथाविरुद्ध कानुनी संरक्षणको
सुदृढीकरण
(नीतिपत्र)

एक्सन वर्क्स नेपाल

काठमाडौं ।

(२०७४)

भूमिका

खण्ड १: प्रारम्भिक

- १.१. सन्दर्भ तथा पृष्ठभूमि
- १.२. छाउपडीको वस्तुस्थिति
- १.३. अध्ययनको उद्देश्य
- १.४. अध्ययनको सीमा
- १.४. अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया
- १.५. अध्ययन प्रतिवेदनको संरचनागत रूपरेखा

खण्ड २. छाउपडी प्रथाविरुद्ध संवैधानिक संरक्षण

- २.१. सामान्य अवलोकन
- २.२. मौलिक हकअन्तर्गत संरक्षण
- २.३. निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति

खण्ड ३. छाउपडी प्रथाविरुद्ध कानुनी तथा नीतिगत वातावरण

- ३.१. विधायिकी कानुन
- ३.२. छाउपडी प्रथाविरुद्ध न्यायिक निर्णयहरु
- ३.३. छाउपडीसम्बन्धी निर्देशिका
- ३.४. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संरक्षण
- ३.५. नीति, योजना तथा रणनीति

खण्ड ४. जवाफदेहिताका संयन्त्र तथा उपायहरु

- ४.१. न्यायिक जवाफदेहिता
- ४.२. राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थामार्फत् जवाफदेहिता
- ४.३. संसदीय निगरानी
- ४.४. स्थानीय न्यायिक समिति

खण्ड ५. अध्ययनले पहिल्याएका मुख्य समस्या तथा चुनौती

खण्ड ६. निष्कर्ष तथा सुभावहरु

अनुसूची:

क) जिल्लास्तरीय छलफल तथा परामर्शको प्रतिवेदन, २०७४ ।

खण्ड एक

प्रारम्भिक

१.१.पृष्ठभूमि

नेपाली समाजमा महिला एवं किशोरीविरुद्ध प्रचलित हानिकारक प्रथामध्ये छाउपडी एउटा रुढिवादी अन्धविश्वासमा आधारित निकृष्ट, हिंसाजन्य प्रथा हो।^१ छाउपडी शब्दलाई महिनावारी, मासिक धर्म, रजस्वला वा छुई भनेर बुझ्ने गरिन्छ।^२ धर्म, संस्कृति तथा परम्पराको नाउँमा महिनावारी भएका बेला महिला तथा किशोरीहरूले घरपरिवार र समाजमा कुनै न कुनै स्वरूपको छुवाछुतको व्यवहार सहनुपर्ने समस्या देशव्यापी भए पनि छाउपडीको गम्भीर समस्या कर्णाली प्रदेश र प्रदेश नं ७ अन्तर्गतका जिल्लाहरूमा शदियौँदेखि जरा गाडेर बसेको छ।^३

अन्धविश्वासका कारण महिनावारीको अवस्थामा महिला तथा किशोरीलाई अशुद्ध मान्ने गरिन्छ। विभिन्न धार्मिक परम्पराहरूमा पनि रजस्वलाको अवस्थालाई नियमन गर्न खोजेको देखिन्छ।^४ कथित अशुद्धताको मान्यताका आधारमा किशोरीहरू पहिलोपटक रजस्वला हुँदा सामान्यतः ११ देखि १५ दिनसम्म र त्यसपछि महिनावारी हुँदा ५ दिनसम्म र विवाहिता महिलाले ४ दिनसम्म छुट्टै बस्नुपर्ने, भान्सा तथा पानी छुन नहुने, सार्वजनिक स्थान (धारो, बाटो, विद्यालय, मन्दिर आदि) प्रयोग र प्रवेशमा बन्देज लगाउने तथा पोषणयुक्त खानेकुरा (दूध, दही, घ्यू आदि) खान नदिने परम्परा देशभरी नै रही आएता पनि कर्णाली प्रदेश र प्रदेश नं ७ का पहाडी जिल्लाहरूमा महिनावारी वा सुत्केरी हुँदा छाउगोठमा बस्नु पर्ने प्रचलन छ।

उल्लिखित विकृत मूल्य मान्यताका कारण महिला तथा किशोरीहरूले भेदभावपूर्ण व्यवहार तथा हिंसा सहनुपर्ने अवस्था विद्यमान छ। छाउपडी प्रथाले महिला तथा किशोरीको जीवनमा असुरक्षा र अस्वस्थता सिर्जना गर्छ, बहिष्करणमा पार्छ र व्यक्तित्व विकासमा अवरोध गर्छ। हिंसा र भेदभावबाट मुक्त भई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार उपभोगबाट वञ्चित गराउँछ। शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागिताका अवसरमा बन्देज लगाउँछ। आत्मसम्मानमा गहिरो चोट पुऱ्याउँछ।

१ हेर्नुहोस- PRAKASH UPADHYAY, Menstruation Pollution Taboos and Gender Based Violence in Western Nepal, The NEHU Journal, Vol XV, No. 2, July-December 2017, page 101-103. Available at: <http://nehu.ac.in/public/downloads/Journals/NEHU-JOURNAL-Jan-Dec-2017-A7.pdf>

२ छाउपडी सम्बन्धमा गरिएका जिल्लास्तरीय परामर्श बैठकहरू/मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता/लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरूको प्रतिवेदन २०७४, हेर्नुहोस, अनुसूची।

३ हेर्नुहोस- Action Works Nepal, IMPLEMENTING STATUS OF NATIONAL LAWS, POLICIES AND GUIDELINE : A Study on Situation of Implementation Status of National Laws, Policies and Chhaupadi Elimination Guideline in Karnali, Nepal, May, 2017, page 1-3.

४ हिन्दूलगायत विभिन्न धर्ममा रजस्वलाको सन्दर्भमा अशुद्धताका बारेमा गरिएको विवेचनाका लागि हेर्नुहोस: Aru Bhartiya, Menstruation, Religion and Society, International Journal of Social Science and Humanity, Vol. 3, No. 6, November, 2013. <http://ijssh.org/papers/296-B00016.pdf>

। छाउपडी प्रथाको नाउँमा हुने हिंसाजन्य व्यवहारका कारण महिला तथा किशोरीहरुको ज्यानैसमेत जाने परिस्थिति सृजित हुने गरेको पाइन्छ।^५

यस्तो प्रचलन हानिकारक तथा हिंसाजन्य भएको ठहर गर्दै २०६२ सालमा सर्वोच्च अदालतबाट छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्न नेपाल सरकारका नाममा आदेश^६ जारी गरेपश्चात् यो विषय राष्ट्रिय एजेन्डाको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ। सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई सम्बोधन गर्न सरकारले छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ जारी गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ।^७ पछिल्लोपटक २०६३ सालको अन्तरिम संविधान^८ र नेपालको संविधान (२०७२)^९ ले लैंगिक हिंसालाई समूलरूपमा अन्त्य गर्ने राज्यको दायित्वलाई उद्घोष गरेको पृष्ठभूमिमा छाउपडी प्रथाको नाममा गरिने हिंसा तथा विभेदलाई दण्डनीय घोषित गर्ने प्रावधानलाई कानूनमा स्थान दिने प्रयास गरिएको पाइन्छ।^{१०}। त्यसैगरी नेपाल सरकारका नीतिगत दस्तावेजहरुले पनि यस हानिकारक प्रथा तथा परम्परालाई उन्मूलन गर्ने लक्ष्य राखेका छन्।^{११}

अदालतबाट आदेश जारी भएको एक दशक बितिसक्दा पनि यस परम्परालाई उन्मूलन गर्नेतर्फ ठोस प्रगति हुन सकेको छैन। एक्सन वर्क्स नेपालबाट हालै गरिएका विभिन्न अध्ययनहरु^{१२}ले कर्णाली लगायतका क्षेत्रमा सामाजिक मूल्य मान्यताका नाउँमा अभै पनि छाउपडी प्रथा कायमै रहेको तथ्य उजागर गरेको छ। यस समस्याको सम्बन्धमा स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा सम्बन्धित

५ दैलेख जिल्लाको चामुण्डा विन्द्रासैनी नगरपालिका वडा. नं. ६ लैनचौर निवासी २२ वर्षीया तुल्सी शाहीको २०७४।०३।२२ गते महिनावारी भएको कारण मामाघरको छाउगोठमा सुतेको अवस्थामा सर्पले टोकी मृत्यु भएको देखिन्छ। विस्तृत जनकारीका लागि २०७४।०४।१९ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय दैलेखमा बुझाइएको जाहेरी दर्खास्त हेर्नुहोस्।

६ डिलबहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत, ने.का.प.२०६२, नि.नं. ७५३१, अंक ४, पृष्ठ ४९२।

७ छाउपडी कुप्रथाको उन्मूलन गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने उद्देश्य राखी जारी गरेको यस निर्देशिकाले तत्कालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रमहरु अगाडि सारेको थियो। यसबारे विस्तृत विवेचना तल ३.३ मा चर्चा गरिएको छ।

८ धारा २०. महिलाको हक: (१) महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन। (२) प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी हक हुनेछ। (३) कुनै पनि महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ। (४) पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ।

९ धारा ३८. महिलाको हक: (१) प्रत्येक महिलालाई लैंगिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुनेछ। (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ। (३) महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन। त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ। (४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ। (५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ। (६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ।

१० लैंगिक समानता ऐन, २०७२ ले मुलुकी ऐनको अदलको महलमा संशोधन गरी १०ग नं. मा 'कसैले लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा-परम्परा, वैवाहिक स्थिति वा जबरजस्ती करणीबाट पीडित भएको, कुनै रोग लागेको वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कसैलाई भेदभाव गरेमा ६ महिनासम्म कैद वा ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने' व्यवस्था गरेको छ। पछिल्लो समय मुलुकी फौजदारी अपराध संहिताको १६८(३)मा रजस्वला अवस्थामा गरिने छुवाछुत एवं भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई स्पष्ट उल्लेख गरी अपराधीकरण गरिएको छ।

११ हेर्नुहोस्: दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५ देखि २०३०), बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९, लैंगिक हिंसा अन्त्य तथा लैंगिक सशक्तीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०६९/७० देखि २०७३/७४), महिला अधिकार महासन्धि कार्यान्वयन सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६०, लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना २०६९, चौथो राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना, लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति, २०६६।

१२ एक्सन वर्क्स नेपालले छाउपडी र शिक्षा, छाउपडी र स्वास्थ्य, छाउपडी र आवतजावत एवं नेतृत्वको दक्षता तथा नीति तथा कानून कार्यान्वयन लगायतका विषयमा सन् २०१७ मेमा अलगअलग अध्ययन गरी अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदन तयार गरेको छ। प्रतिवेदनमा कर्णाली क्षेत्रमा छाउपडीले पारेको प्रभावको स्थितिलाई उजागर गरिएको छ।

सरोकारवालाहरूको चासो र सरोकार अभिव्यक्त हुने गरेको पाइन्छ^{१३} । एक्सन वर्क्स नेपालले पनि अध्ययन, अनुसन्धान तथा जनचेतना अभिवृद्धि एवं पैरवीका माध्यमद्वारा यसको उन्मूलनका लागि भूमिका खेल्दै आएको छ ।

यसै पृष्ठभूमिमा नेपालले संविधान एवं महिला तथा बालबालिकाको अधिकार संरक्षणका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता^{१४} एवं दिगो विकास लक्ष्य, सन् २०३०^{१५} मार्फत् जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूको प्रकाशमा विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत प्रावधानहरूको मूल्यांकन गरी प्रस्तुत नीतिपत्र तयार गरिएको छ । यसनीतिपत्र ले कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूमा रहेका समस्या तथा रिक्तताहरूको पहिचान गर्नुका साथै छाउपडी प्रथाविरुद्ध संरक्षणलाई सुदृढीकरण गर्न आवश्यक उपायहरू सुझाएको छ । नीतिपत्रले कानूनमा आवश्यक सुधार तथा परिमार्जन गर्न तथा छाउपडी प्रथाविरुद्ध कानून कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन ठोस आधार सिर्जना गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१.२. छाउपडीको वस्तुस्थिति:

छाउपडी प्रथाको असर बहुआयामिक छ । यसले किशोरी तथा महिलाका सबै पक्षलाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पारेको देखिन्छ । छाउपडी प्रथाबाट बढी प्रभावित क्षेत्रमा गरिएका अध्ययनहरूले महिलाको खासगरी सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आवतजावत तथा नेतृत्व विकासको क्षेत्रमा गम्भीर असर पुऱ्याएको उजागर गरेका छन् । छुवाछुत तथा भेदभावको अनुभूतिका कारणले किशोरीहरू कक्षामा नजाने तथा विद्यालय नै छाड्ने समस्या देखिएको छ । बढ्दो विद्यालय छाड्ने प्रवृत्तिका पछाडि छाउपडी पनि एउटा कारण पाइएको छ । जुम्ला र कालिकोटमा ६ देखि १२ कक्षासम्म अध्ययन गर्ने किशोरीहरूमा सर्वेक्षण गर्दा ७७% ले आफू महिनावारीको बेला गाईगोठमा बस्ने गरेको बताएका छन् । ४८% ले सामाजिक समारोहमा भाग लिन नदिइएको तथा २८% ले कहिल्यै पनि विद्यालयमा जान नपाएको बताएका थिए ।^{१६}

त्यसैगरी महिनामा कम्तीमा ४ देखि ११ दिन विद्यालयमा अनुपस्थित हुने र गृहकार्य नै छुट्ने गरेको देखिन्छ ।^{१७} ७७.२% महिलाहरू अधिपछिजस्तो महिनावारीको अवस्थामा घरभित्र प्रवेश गर्दैनन् । ९१% महिला तथा किशोरीहरू भान्सा कोठामा प्रवेश गर्दैनन् र खानेकुरा छुँदैनन् । त्यसैगरी ३७.६% ले महिनावारीका बेलामा नियमित रूपमा सबैले प्रयोग गर्ने शौचालय प्रयोग गर्दैनन् र अन्य उपाय

१३ विभिन्न सन्धिजनित समितिहरूले व्यक्त गरेको सरोकार तथा मानव अधिकार विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका सन्दर्भमा गरेका सिफारिसका बारेमा तल परिच्छेद ३ अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी हेर्नुहोस्, संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपालले सन् २०१० मा छाउपडीका बारेमा जारी गरेको फिल्ड बुलेटिन: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Water/ContributionsStigma/others/field_bulletin_-_issue1_april_2011_-_chaupadi_in_far-west.pdf

१४ नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रतिबद्धताको बारेमा तल परिच्छेद ३ अन्तर्गत छलफल गरिएको छ ।

१५ दिगो विकास लक्ष्यको लक्ष्य नं ४ र ५ प्रत्येकत सम्बन्धित देखिन्छ । यस बारेमा तल निति तथा रणनीति सम्बन्धि शिर्षक अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । <http://www.undp.org/content/dam/nepal/docs/reports/SDG%20final%20report-nepal.pdf?download>

१६ Action Works Nepal, CHHAUPADI AND HEALTH OF GIRLS: A Study on effects of Chhaupadi Practices on Education of Adolescents Girls in Karnali, Kathmandu, May 2017

१७ Koirala B N, Bajrachary I.K, Khadka A., Singh N.K, Biswokarma C, Chhetri B. 2010. Late Comers in School: The Status of Dalit Girls in Education". A Draft Report Submitted to Feminist Dalit Organization, Nepal.

अपनाउन बाध्य हुन्छन् । जतिसुकै प्रतिकूल मौसम भए पनि पानीको नियमित स्रोतभन्दा अलग्गै स्रोत खोजेर दैनिक नुहाउनुपर्ने बाध्यताले गर्दा पनि उनीहरूको स्वास्थ्य प्रभावित हुने गरेको देखिन्छ । ४२% ले सधैं खाने गरेका खानेकुराहरू खाँदैनन् । ८५.५% ले दूध तथा दुग्ध पदार्थबाट बनेका खानेकुरा खाँदैनन् । कारण ७०.९% ले गाईलाई भगवान् मानेर पूजा गरिने तथा ५०.७% ले गाई विरामी हुने विश्वासमा नखाएको बताएका छन् । यसले उनीहरूको खानामा पोषणको कमी हुने अवस्था देखिन्छ । अलग्गै छाप्रोमा बस्नुपर्दा महिला तथा किशोरीको मनोवैज्ञानिक स्थिति पनि गम्भीर रूपले प्रभावित हुने गरेको देखिन्छ । ७१% ले आफूलाई एकलो र असुरक्षित महशुस गर्ने र ६५.९ ले दुःखी महशुस गर्ने गरेको पाइन्छ । वयष्क महिलाको तुलनामा किशोरावस्थाका केटीहरूले आफूलाई बढी नै एकलो अनुभूति गर्ने गरेको पाइएको छ ।^{१८} धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यहरूमा सहभागी हुने सन्दर्भमा पनि नित्तान्त समस्या रहेको छ । ५३% कुनै पनि धार्मिक तथा सांस्कृतिक क्रियाकलापमा सहभागी नभएको देखिएको छ भने ४१% ले भाग लिए पनि अरुभन्दा अलग्गै बस्ने गरेको बताएका छन् ।

महिनावारी भएको अवस्थाका महिला तथा किशोरीलाई बढीभन्दा बढी घरबाहिर परिश्रम बढी पर्ने काममा खटाउने गरेको पाइन्छ । सामान्यतः घरबाहिरको काममा ५.४ घण्टा बिताउने गरेका महिलाले महिनावारीको अवस्थामा ७.१ घण्टा बिताउने गरेको देखिएको छ । अर्द्धाएको काममा बाहेक बाहिरफेर जानलाई महिला तथा किशोरीहरू प्रतिबन्धित हुने गरेका छन् । केवल ३४.२% महिला तथा किशोरी मात्रै महिनावारीको बेलामा पनि यात्रा गर्छन् । यसले महिलाको व्यक्तित्व विकासमा पनि उल्लेख्य रूपमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । स्थानीय समिति तथा समूहमा बसेकाहरूमध्ये ३०% ले त्यस्ता समिति तथा समूहका बैठकमा सहभागिता जनाउँदैनन् । ६२.२% ले छाउपडी परम्पराको कारण त्यस्ता बैठकहरूमा पूर्णतः सहभागी हुन नसकेको बताएका छन् ।^{१९}

छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी सरकारी नीति तथा निर्देशिकाबारे पनि प्रभावित जिल्लाका महिलाहरूमा न्यून ज्ञान रहेको पाइन्छ । ६०% उत्तरदाताले निर्देशिकाबारे जानकारी नभएको बताएका छन् । कालिकोटमा ६४ र जुल्ला तथा मुगुमा ५६ प्रतिशत अनभिज्ञ रहेको देखिएको छ । ६३% महिला र ४४.४% पुरुषहरूमा त्यसबारे जानकारी नै नभएको देखिएको छ । कतिपय छाउपडीमुक्त घोषणा गरिएका स्थानीय तहमा बसोवास गर्ने जनतालाई पनि त्यस्तो छाउपडीमुक्त घोषणाबारे कुनै थाहा नभएको देखिएको छ । सम्बन्धित स्थानीय तहका ६०% उत्तरदाता छाउपडी घोषणाबारे अनभिज्ञ देखिए ।^{२०} प्रस्तुत अध्ययन क्रममा गरिएका छलफल र परामर्श कार्यक्रममा यसको बहुआयामिक असरका सम्बन्धमा सहभागीहरूले निम्न धारणाहरू व्यक्त गरेका थिए^{२१} :-

सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा पार्ने असर

^{१८} Action Works Nepal, CHHAUPADI AND HEALTH OF GIRLS: A Study on effects of Chhaupadi Practices on Education of Adolescents Girls in Karnali, Kathmandu, May 2017

^{१९} Action Works Nepal, CHHAUPADI AND MOBILITY & LEADERSHIP OF WOMEN, A Study on Situation of Impact of Chaupadi on Mobility and Leadership of Women in Karnali, May, 2017.

^{२०} Action Works Nepal, IMPLEMENTING STATUS OF NATIONAL LAWS, POLICIES AND GUIDELINE

A Study on Situation of Implementation Status of National Laws, Policies and Chhaupadi Elimination Guideline in Karnali, Nepal, May, 2017.

^{२१} छाउपडी सम्बन्धमा गरिएका जिल्ला स्तरीय परामर्श बैठकहरू/ मुख्य सरोकारवालाहरूसंगको अन्तरवार्ता/लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरूको प्रतिवेदन २०७४, हेर्नुहोस, अनुसूचि ।

- ❖ रजस्वला भएका बखत किशोरी/महिलाले अशुद्ध हुने सामाजिक मान्यता र विश्वासका कारण उनी र उनको परिवारका सदस्यको शैक्षिक योग्यता र चेतनाको स्तरका आधारमा छुट्टै गोठ, छाउपडी छाप्रो तथा घरको छुट्टै ठाउँमा एकलो अछुतजस्तै गरी बस्ने गर्दै आएको पाइन्छ । परिवारको सदस्य धामीभाँकी, पुजारी भएको घरका किशोरी तथा महिलाहरुले कडाइका साथ गोठ वा छाउपडी छाप्रोमा बस्नुपर्ने हुन्छ । यसबाट किशोरी/महिलाहरु बलात्कृत हुने, विविध रोगबाट संक्रमित हुने, बिरामी हुँदा उपचार नपाउने, सर्प, विषालु किरा र जंगली जनावरको आक्रमणमा परी ज्यानसमेत गुमाउनुपरेको छ । एकलै डरत्रासमा बस्नुपर्ने भई मानसिक यातना भोग्नुपर्ने बाध्यता छ ।
- ❖ सार्वजनिक धारा, पौवा, कुवामा नागको वास हुने विश्वास लिई नाग लाग्ने डर देखाई रजस्वला भएकाले प्रयोग गर्न नहुने, मन्दिरमा पूजा गर्न र सोको बाटो भई आवतजावत गर्न नहुने, तरकारी र फलफूलको बोट तथा फल फुल छुन नहुने, धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यक्रममा सहभागी हुन नहुने भन्ने परम्परागत मान्यता व्याप्त छन् । सो गरेमा देवता रिसाई विघ्न बाधा पर्छ भन्नेजस्ता अन्धविश्वासले रजस्वलाको अवस्थामा महिला तथा किशोरीले सामाजिक र सांस्कृतिक तथा हिँडडुल, घुमफिर र मनोरञ्जन गर्न पाउनेजस्ता आधारभूत मानव अधिकारको उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनु परेको छ ।

शिक्षामा पारेको असर

- ❖ रजस्वलाले अशुद्ध बनाउँछ, यसको पालना नगरे भगवान रिसाउँछन् भन्ने अन्धविश्वासले किशोरीहरुमा तिनको परिवारबाट शदियौँदेखि गहिरो छाप पर्दै आएको पाइन्छ । त्यसैले उनीहरु स्कूल जाने बाटोमा मन्दिर भए मन्दिरको बाटो छली टाढाको बाटो प्रयोग गरी जानुपर्ने हुन्छ । यसबाट किशोरीहरुले आफू एकलनुपर्ने र आफूमाथि विभेद भएको महसुस गरी सो अवधिमा विद्यालय नआउने र कतिपयले बीचैमा विद्यालय छोड्नेसम्म गरेका छन् ।
- ❖ छात्रामैत्री शौचालय, बिरामी कक्ष, आपत्कालीन औषधी, फोकल टिचर, छात्रा समूहको निर्माण र स्यानिटरी प्याडको व्यवस्थापन उचित तवरले हुन नसक्ने भएका कारण अधिकांश विद्यालयहरु रजस्वला भएका अवस्थाका छात्राहरुका लागि मैत्रीपूर्ण बन्न सकेका छैनन् । पुरुष शिक्षक अभै पनि रजस्वला भएका छात्राभन्दा टाढा रहन्छन् । गोपनीयता भंग हुने र पुरुष साथीहरुले आफूलाई जिस्काउने डरले किशोरीहरु रजस्वलाको अवस्थामा विद्यालय जान इच्छा गर्दैनन्, गयल पर्छन् । कतिपयले विद्यालय छाड्छन् । यसबाट तिनको शैक्षिक विकासमा नकारात्मक प्रभाव पारेको छ ।

स्वास्थ्यमा पारेको असर

- ❖ रजस्वला भएका बखत दूधजन्य पदार्थ, मह, भात, देवताका नाउँमा चढाएको प्रसादजस्ता खानेकुराहरु खान नहुने, खाएमा देवता रिसाउन्छन् भन्ने मान्यता र डरले ती खाद्य पदार्थको उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्दा । किशोरी/महिलाहरुको पोषण स्वास्थ्यमा गम्भीर प्रभाव पारेको छ ।
- ❖ छाउपडी अवस्थामा महिलाले खाना, वास, आवतजावत, सामाजिक तथा धार्मिक संलग्नता, शिक्षाजस्ता अनेक क्षेत्रमा विभेदको सामना गर्नुपर्ने भई तिनले यो समयमा भोग्नुपर्ने मानसिक एवं शारीरिक पीडा र असुरक्षाको अवस्थाका कारण तिनमा विभिन्न प्रकारका थप स्वास्थ्य समस्या

भेल्लुपरेको छ ।

- ❖ व्यक्ति, परिवार र समाजमा कुनै नराम्रो घटना घटे स्वास्थ्य समस्या आए वा अनिष्ट भए धामी, भौंकी, ज्योतिषी, पुजारीजस्ता परम्परागत उपचारकर्ताले छाउपडी नियम पालना नगरेको भनी किशोरी/महिलामाथि नै दोष लगाई सोवापत क्षमा माग्न र दण्ड तिर्न लगाई पालना गर्न लगाउँछन् । परम्परागत उपचारकर्ता र घर परिवारले छाउपडी नियम पालनाका निम्ति दिने दबाव र अनिष्टप्रति लगाउने आरोपबाट महिला/किशोरीमा सधैं डरत्रास सिर्जना हुने र मानसिक स्वस्थमा प्रतिकूल असर पर्ने गरेको छ ।

आवतजावत र नेतृत्व विकासमा पारेको असर

- ❖ छाउपडीको अवस्थामा घरभित्र बस्न, भान्साको काम गर्न र पूजाकोठामा प्रवेश गर्न बन्देज गरिन्छ । छाउपडीले यस अवस्थामा घरबाहिरको कडा परिश्रम पर्ने काम गर्नुपर्छ । छाउपडीले सार्वजनिक स्थल र समारोहमा सहभागिता हुन पाउँदैनन् । छाउपडी अवस्थामा महिलाले टाढाको यात्रा गर्दैनन् ।
- ❖ आफू र अरुले सहज नठान्ने, छुट्टै बस्नुपर्ने, छुइने डरले छाउपडीले सहकारी, बाल क्लब, महिला समूह, कृषि समूहजस्ता समूह र संगठनमा पूर्ण रुपमा सहभागी हुँदैनन् ।

१.२. नीतिपत्रको उद्देश्य:

हानिकारक छाउपडी कुप्रथाको अन्त्यका लागि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा भूमिका खेल्ने कानुनी व्यवस्था तथा नीतिगत प्रावधानहरूको विश्लेषण गरी यथोचित सुधार र प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई प्रवर्द्धन गर्ने नै यस अध्ययनको मूलभूत अभीष्ट हो । यसले हासिल गर्न खोजेका खास उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ:-

क) हानिकारक छाउपडी प्रथाको नाममा हुने हिंसाजन्य व्यवहारको रोकथाम तथा नियन्त्रणसम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूको पहिचान गर्ने ।

ख) पहिचान गरिएका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरूको महिला तथा किशोरीको संविधान एवं मानव अधिकार सन्धि-सम्झौताअन्तर्गत संरक्षित हकहरूको सन्दर्भमा समीक्षा गर्ने ।

ग) कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूका सबल तथा दुर्बल पक्ष एवं रिक्तताहरू औँल्याउने र कार्यान्वयनमा रहेका समस्याहरूको समीक्षा गर्ने ।

घ) छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत सुधार एवं विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि उपायहरू सुझाउने ।

१.३. नीतिपत्र अध्ययनको सीमा:

यो नीतिपत्र मूलतः नीति तथा कानूनको विश्लेषणमा आधारित छ । अध्ययनलाई संविधान, कानून तथा नीतिहरूमा भएका व्यवस्थाको समीक्षामा केन्द्रित गरिएको छ । सम्भव भएसम्म कार्यान्वयनका चुनौतीलाई पनि उजागर गर्ने प्रयास गरिएको छ । नीति तथा कानून कार्यान्वयनको अवस्था र सरोकारवालाको धारणा बुझ्नका लागि छाउपडी प्रभावित जिल्लाहरूमा केही हदसम्म सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरिएको छ । यद्यपि, स्रोतसाधन तथा समयभावले पर्याप्त रूपमा परामर्शमूलक तथा अवलोकनात्मक हुन सकेको छैन । स्थानीय तथा केन्द्रीय स्तरसम्मका सबै सरोकारवालाबीच पुग्न सकिएको छैन ।

१.४. नीतिपत्र तयारी विधि तथा प्रक्रिया: यो अध्ययनको क्रममा निम्नानुसारको विधि तथा प्रक्रियाको अवलम्बन गरिएको छः-

क) पूर्वअध्ययन तथा सन्दर्भ सामग्रीहरूको पुनरावलोकन: छाउपडीका सन्दर्भमा एक्सन वर्क्स नेपाल लगायतका संस्थाहरूले गरेका विभिन्न नीतिगत अध्ययन प्रतिवेदन तथा सान्दर्भिक लेख-रचनाहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

ख) नीति तथा कानूनको समिक्षा: छाउपडीको उन्मूलनमा भूमिका खेल्ने राष्ट्रिय संवैधानिक तथा कानुनी एवं नीतिगत प्रावधानहरू र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी व्यवस्थाहरूको समिक्षा गरिएको छ ।

ग) अन्तर्वार्ता, परामर्श तथा छलफल: अध्ययन कार्यदलले ५-१५ कात्तिक २०७४ को अवधिमा सरोकारवालाहरूसँग निम्नबमोजिम अन्तर्वार्ता, परामर्श तथा छलफल गरेर धारणा बुझ्ने एवं कानुनी तथा नीतिगत विषयमा सुझावहरू लिने काम गरेको छः

१. मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता: जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लामा छाउपडी उन्मूलनका लागि जिम्मेवार, क्रियाशील र सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, शिक्षक, नागरिक समाजका अगुवा महिला, छाउपडी उन्मूलनका लागि बाधक ठानिएका ज्येष्ठ नागरिक, धामी भाँक्री, पुजारी, धार्मिक अगुवाहरूसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । जुम्लामा ७, कालिकोटमा ६ र मुगुमा ५ जना गरी जम्मा १८ जनासँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो ।

२. सरोकारवाला परामर्श कार्यक्रम: जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लाका सदरमुकाममा जिल्लास्तरका सरोकारवालाहरूको उपस्थितिमा एक दिने परामर्श कार्यक्रम आयोजना गरी धारणा बुझ्ने तथा सुझावहरू संकलन गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । परामर्शमा जुम्लामा २३, कालिकोटमा २७ र मुगुमा २२ जना गरी जम्मा ७२ जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

३. लक्षित समूह छलफल: जुम्ला, कालिकोट र मुगुमा १/१ वटा लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । जुम्ला र मुगुमा माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययनरत किशोरीहरूसँग छलफल गरिएको थियो भने कालिकोटमा जिल्ला समन्वय समितिका पदाधिकारीहरूबीच सम्पन्न गरिएको थियो । जुम्लामा ९, कालिकोटमा ६ र मुगुमा १५ गरी

जम्मा ३० जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

घ) **प्रारम्भिक मसौदा तयारी तथा राष्ट्रिय स्तरमा छलफल:** नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकन एवं विभिन्न परामर्श, छलफलबाट प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण तथा समीक्षा गरी प्रतिवेदनको मसौदा तयार गरि काठमाडौंमा गरिएको राष्ट्रिय स्तरको परामर्श बैठकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

ड) **अन्तिम मसौदा तयारी:** अध्ययन समूहले राष्ट्रिय स्तरको परामर्श बैठकबाट प्राप्त राय सुझावहरूलाई समेत समेटि मसौदा प्रतिवेदनलाई एक्सन वर्क्स समक्ष प्रस्तुत गरी प्राप्त सुझावहरूको आधारमा परिमार्जन गरी नीतिपत्रको मसौदालाई अन्तिम रूप दिएको हो ।

१.५. नीतिपत्रको सरचनागत रूपरेखा:

यो नीतिपत्र अध्ययन प्रतिवेदन ६ खण्डमा विभाजित छ । नीतिपत्र अध्ययनको पृष्ठभूमि, उद्देश्य, सीमा तथा रूपरेखालाई पहिलो खण्डमा समेटिएको छ । प्रतिवेदनको दोस्रो खण्डमा नेपालमा छाउपडी प्रथाविरुद्ध संवैधानिक संरक्षणका बारेमा संक्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ । नीतिपत्रको तेस्रो खण्डमा नेपालमा छाउपडी प्रथाविरुद्धको नीतिगत तथा कानुनी अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी चौथो खण्डमा छाउपडी-सृजित हिंसा तथा अपराधविरुद्ध उपचार प्रदान गर्ने तथा हिंसाका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरविरुद्ध जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्ने विद्यमान संयन्त्रहरूको सन्दर्भमा विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको छ । पाँचौं खण्डमा अध्ययनबाट पहिल्याइएका रिक्तता, समस्या तथा चुनौतीहरूलाई समेटिएको छ । छैटौं खण्डमा कानुनी तथा नीतिगत रूपमा रहेका कमी, कमजोरी, रिक्तता तथा विद्यमान नीति एवं कानुन कार्यान्वयनका सन्दर्भमा सुझाव र सिफारिसहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

खण्ड दुई

छाउपडी प्रथाविरुद्ध संवैधानिक संरक्षण

२.१. सामान्य अवलोकन

नेपाली समाज चिरकालदेखि नै पितृसत्तात्मक सामाजिक मूल्य मान्यताबाट परिपोषित हुँदै आएको छ । लैंगिक विभेदकारी तथा पूर्वाग्रही मूल्य र मान्यताहरूका कारण समाजमा महिला तथा किशोरीविरुद्धको हिंसा र विभेद ठूलो समस्याको रूपमा छ । सोही अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दै २०४७ सालको संविधानले लैंगिक भेदभाव तथा हिंसाविरुद्ध समानताको हक प्रत्याभूत गर्नुका साथै महिला तथा किशोरीको संरक्षण, विकास तथा सशक्तीकरणका लागि राज्यले कानून बनाएर विशेष व्यवस्था गर्न ढोका खोलेको थियो ।^{२२} लैंगिक समानताको संवैधानिक संरक्षणलाई सुदृढ पार्दै अन्तरिम संविधानले पहिलोपटक महिला तथा किशोरीलाई हिंसा तथा भेदभावबाट संरक्षित हुन पाउने अलग्गै अधिकारलाई पनि स्थापित गर्‍यो ।^{२३} सोही संवैधानिक परम्परालाई पछ्याउँदै नेपालको संविधान (२०७२)ले लैंगिक विभेद र हिंसाको अन्त्य गर्दै लैंगिक समानतालाई प्रवर्द्धन गर्न महत्वपूर्ण कानुनी आधार प्रदान गरेको छ ।^{२४} छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा तथा परम्परा-निसृत हिंसाबाट संरक्षण प्रदान गर्ने उद्देश्य प्राप्तमा सान्दर्भिक देखिएका संवैधानिक व्यवस्थाहरूको तल विवेचना गरिएको छ ।

२.२. मौलिक हकअन्तर्गतको संरक्षण

संविधानको धारा १८ अन्तर्गतको समानता र भेदभावविरुद्धको संवैधानिक प्रत्याभूतिको व्यावहारिक उपभोगका लागि छाउपडी प्रथा बाधकको रूपमा रहेको छ । यसअन्तर्गत सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने प्रत्याभूति छ । सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपांगता, स्वास्थ्य, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव नगर्ने कुरालाई सुनिश्चित गरिएको छ । महिला तथा बालबालिकालगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण र विकासको लागि राज्यले कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्ने प्रावधान पनि

^{२२} नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, धारा ११ ।

^{२३} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २०: महिलाको हक : (१) महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन । (२) प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी हक हुनेछ । (३) कुनै पनि महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ । (४) पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ ।

^{२४} नेपालको संविधान (२०७२), धारा ३८ (महिलाको हक), धारा ३९ (बालकिशोरीको हक) ।

संविधानमा छ । यसअन्तर्गत छाउपडीलगायत हिंसाजन्य क्रियाकलाप रोकथाम तथा नियन्त्रण गर्न र पीडितलाई न्याय दिलाउन राज्यले कानून बनाएर आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न सक्छ ।^{२५}

संविधानले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ^{२६} । छाउपडीजस्तो हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको अधीनमा राख्ने कुराले किशोरी वा महिलाको जीवनयापन सम्मानजनक तथा मर्यादित हुन सक्दैन । महिला तथा किशोरीको अत्मसम्मान तथा स्वाभिमानमा चोट पुग्ने अवस्था बन्दछ । त्यसैगरी यसले संविधान संरक्षित वैयक्तिक स्वतन्त्रताको स्वेच्छाचारी अपहरणबाट संरक्षित हुने^{२७}, विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने^{२८}, आवजजावत गर्ने^{२९}, पेसा व्यवसाय गर्न पाउने^{३०}, धार्मिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने,^{३१} छुवाछुतबाट संरक्षित हुन पाउने^{३२} लगायतका मौलिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्नुका साथै महिलाको वैयक्तिक गोपनीयताको हक^{३३} पनि अतिक्रमित हुन जान्छ । तसर्थ, छाउपडी लगायतका लैंगिक पूर्वाग्रही मूल्य मान्यतामा आधारित हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको समूल अन्त्य तथा उन्मूलनले मात्रै महिला तथा किशोरीको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सम्मान हुने र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको व्यावहारिक कार्यान्वयनको वातावरण सिर्जना गर्न सकिन्छ । यसका लागि राज्यले छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि आवश्यक कानुनी, नीतिगत एवं अन्य उपयुक्त उपाय अवलम्बन गर्नु संविधानतः अपरिहार्य रहेको छ ।

संविधानको धारा ३९ मा बालबालिकाविरुद्ध विद्यमान हिंसाको रोकथाम तथा अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण व्यवस्था गरिएको छ^{३४} । छाउपडी प्रथाजस्तो लैंगिक हिंसाको कारक तत्वलाई सम्बोधन गरी

२५ धारा १८ (समानताको हक): (१) सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन । (२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, शारीरिक अवस्था, अपांगता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन । (३) राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिंग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन । तर, सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम, उत्पीडित वर्ग, पिछडा वर्ग, अल्पसंख्यक, सीमान्तीकृत, किसान, श्रमिक, युवा, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, लैंगिक तथा यौनिक अल्पसंख्यक, अपांगता भएका व्यक्ति, गर्भावस्थाका व्यक्ति, अशक्त वा असहाय, पिछडिएको क्षेत्र र आर्थिक रूपले विपन्न खस आयलगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन । (४) समान कामका लागि लैंगिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन । (५) पैतृक सम्पत्तिमा लैंगिक भेदभावविना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ ।

२६ धारा १६(१): प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ ।

२७ धारा १७ (१): कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन ।

२८ धारा १७(२)को देहाय (क) ।

२९ धारा १७(२)को देहाय (ड) ।

३० धारा १७(२)को देहाय (च) ।

३१ धारा २६(१): धर्ममा आस्था राख्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो आस्था अनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ ।

३२ धारा २४ (१): कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन ।

३३ धारा २८(गोपनीयताको हक): कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार र चरित्र सम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानून बमोजिम बाहेक अर्नातिक्रम्य हुनेछ ।

३४ धारा ३९ (बालबालिकाको हक) : (१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ । (२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरञ्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ । (३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ । (४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन । (५) कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन । (६) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन । (७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन । (८) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ । (९) असहाय, अनाथ, अपांगता

किशोरीहरुलाई हिंसाबाट मुक्त भई समानता र मानवीय मर्यादामा आधारित जीवन जिउने वातावरण निर्माण गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व हो । खासगरी यस हकअन्तर्गत ‘... सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न...’ बन्देज लगाइएको छ । त्यसैगरी ‘कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन’ नपाइने गरी निषेध गरिएको छ । उक्त निषेधित कार्यलाई राज्यले कानूनद्वारा दण्डनीय बनाई पीडित बालबालिकाले कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्थाका कारण छाउपडी प्रथाका नाममा छाउगोठमा राख्ने, मानसिक तथा शारीरिक पीडा भोगाउने, छुवाछुतपूर्ण व्यवहार गर्ने, आवतजावतमा बन्देज लगाउने लगायतका कार्य हिंसाजन्य एवं विभेदपूर्ण र यस हकको बर्खिलाप छन् । साथै, परिवार तथा राज्यबाट बालबालिकाको ‘शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकास’को अवसर सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सृजित गरिएको छ । छाउपडी प्रथाको निरन्तरताका कारण यो अधिकारको उपभोगमा पनि गम्भीर बाधा उत्पन्न हुने देखिन्छ । समष्टिगत रूपमा हेर्दा छाउपडी र यसको नाममा किशोरीउपर लाइने व्यवहारहरु धारा ३९ अन्तर्गत संरक्षित बालबालिकाको हकको बर्खिलाप हुने कुरा निर्विवाद छ ।

संविधानको धारा ३८ मा उल्लेख गरिएको महिलाको हक पनि छाउपडी उन्मूलनका सम्बन्धमा उल्लेखनीय छ ।^{३५} यस हकअन्तर्गत धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषणलाई स्पष्टतः निषेध गरिएको छ । त्यस्ता निषेधित कार्य दण्डनीय हुने घोषणा पनि संविधानले गरेको छ । लैंगिक हिंसाका पीडितले कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक पनि सुरक्षित छ ।

प्रथा परम्परालाई माध्यम बनाएर छाउपडी प्रथाको नाममा महिला तथा बालिकाको शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक शोषण गर्ने कार्य धारा २९ को शोषणविरुद्धको हकअन्तर्गत पनि प्रतिबन्धित रहेको स्पष्ट छ ।^{३६} यस धाराले महिला वा किशोरीको सन्दर्भ उल्लेख गरेको नभए पनि प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषणविरुद्धको हक हुने उल्लेख छ । खास गरी धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्ने कार्यलाई निषेध गरिएको छ । प्रथा, परम्परा, धर्म र संस्कृतिको आडमा महिला तथा किशोरीलाई लैंगिक पूर्वाग्रही मूल्यमान्यताको अधीनस्थ राख्ने र आर्थिक, सामाजिक एवं वैयक्तिक विकासका अवसरबाट वञ्चित हुने परिस्थिति सिर्जना गर्ने भएका कारण छाउपडी प्रथाको अवलम्बन तथा अभ्यास गर्न महिला तथा किशोरीलाई बाध्य पार्ने कार्य पनि

भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ । (१०) उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

३५ धारा ३८ (महिलाको हक) : (१) प्रत्येक महिलालाई लैंगिक भेदभाव विना समान वंशीय हक हुनेछ । (२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हक हुनेछ । (३) महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ । (४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ । (५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ । (६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ ।

३६ धारा २९. शोषण विरुद्धको हक : (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ । (२) धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन । (३) कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन । (४) कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन । तर सार्वजनिक प्रयोजनका लागि नागरिकलाई राज्यले अनिवार्य सेवामा लगाउन सक्ने गरी कानून बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन । (५) उपधारा (२) र (४) विपरीतको कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

शोषणविरुद्धको हकको बर्खिलाप हुने स्पष्ट छ । यस धाराअन्तर्गत निषेधित शोषणजन्य कार्य दण्डनीय हुने र पीडितले पीडकबाट क्षतिपूर्ति पाउने हकको प्रत्याभूति पनि संविधानले दिएको छ ।

छाउपडीजस्तो हानिकारक प्रथा तथा परम्परा माथि उल्लिखित हकहरूको विरुद्ध मात्रै नभएर यसले संविधानप्रदत्त आर्थिक-सामाजिक अधिकारहरूको उपभोगमा पनि प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा तगारो सिर्जना गर्दछ । खासगरी शिक्षामा पहुँचको अधिकार^{३७}, स्वास्थ्य सेवा तथा सरसफाइमा पहुँचको अधिकार^{३८}, खाद्य तथा पोषणमा पहुँचको अधिकार^{३९}को निर्बाध उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ । समष्टिमा किशोरी तथा महिलाका संविधानप्रदत्त अधिकांश मौलिक हकहरूको उपभोगमा हानिकारक प्रथा परम्पराको रूपमा रहेको छाउपडी बाधक रहेको देखिन्छ । तसर्थ यसको उन्मूलनको संवैधानिक कर्तव्य निर्वाह गर्न संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहका सरकारहरूले आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्न जरुरी देखिन्छ ।

२.३. राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति अन्तर्गतका मार्गदर्शन

महिनावारीको शारीरिक अवस्थाका आधारमा गरिने विभेद तथा हिंसाजन्य व्यवहारहरू मौलिक हकअन्तर्गत निषेधित हुनुको अतिरिक्त राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूले पनि यस्तो हिंसा तथा विभेदलाई अन्त्य गर्न यथोचित उपाय अवलम्बन गर्न राज्यलाई मार्ग निर्देशित गरेको छ । नेपालको संविधानको धारा ५० मा 'मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता, लैंगिक समानता, समानुपातिक समावेशीकरण, सहभागिता र सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्दै लोक कल्याणकारी राज्यव्यवस्थाको स्थापना गर्ने' एवं 'धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने' राजनीतिक तथा सामाजिक लक्ष्यहरू निर्दिष्ट गरिएको छ ।

त्यसैगरी धारा ५१ (५)मा 'समाजमा विद्यमान धर्म, प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त गर्ने' कुरालाई सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिको रूपमा समेटिएको छ । त्यसैगरी सामाजिक समावेशीकरण नीतिअन्तर्गत 'प्रजनन अवस्थामा आवश्यक सेवा सुविधा उपभोगको सुनिश्चितता गर्ने', तथा 'बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने,' लगायतका व्यवस्थाहरू समेटिएको छ । उपर्युक्त निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको यथोचित परिपालनाको प्रयोजनार्थ पनि छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि राज्यका तीनै तहका सरकारहरूले गम्भीरतासाथ काम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतद्वारा लागू गराउन नसकिने भए तापनि यी व्यवस्थाहरूको सीधा सम्बन्ध माथि उल्लिखित मौलिक हकहरूसँग रहेको तथा विगतमा राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको

३७ धारा ३१(१): प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।

३८ धारा ३५(३): प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ । (४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

३९ धारा ३६(१): प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य सम्बन्धी हक हुनेछ । (२) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यवस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने हक हुनेछ ।

परिपालना नगर्दा सर्वोच्च अदालतले राज्यका निकायहरूलाई जवाफदेही बनाउन सक्ने गरी सिद्धान्त प्रतिपादन गरिसकेको देखिन्छ।^{४०}

छाउपडीका कारण उल्लंघन हुने मौलिक हकहरू	छाउपडी उन्मूलनतर्फ लक्षित निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू
<p>धारा १६: सम्मानजनक रूपमा बाँच्न पाउने हक ।</p> <p>धारा १७: वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हक ।</p> <p>धारा १८: समानता तथा अविभेदको हक ।</p> <p>धारा २४: छुवाछुत तथा जातीय भेदभावविरुद्धको हक ।</p> <p>धारा २८: गोपनीयताको हक ।</p> <p>धारा ३८: महिलाको हक ।</p> <p>धारा ३९: बालबालिकाको हक ।</p> <p>धारा ३१: शिक्षाको हक ।</p> <p>धारा ३५: स्वास्थ्यको हक ।</p> <p>धारा ३६: खाद्यसम्बन्धी हक ।</p>	<p>धारा ५०:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने <p>धारा ५१:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त्य गर्ने । ❖ सामाजिक समावेशीकरण नीतिअन्तर्गत प्रजनन अवस्थामा आवश्यक सेवा सुविधा उपभोगको सुनिश्चितता गर्ने, ❖ बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने,

^{४०} उदाहरणको लागि, योगी नरहरिनाथ विरुद्ध प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत ने.का.प. २०५३, अंक १, पृ. ३३

खण्ड तीन

छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि कानुनी तथा नीतिगत वातावरण

यस खण्डमा नेपालमा किशोरी तथा महिलाविरुद्ध हानिकारक प्रथाको रूपमा रहेको छाउपडीको नियन्त्रण तथा उन्मूलनका लागि के-कस्तो कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू छन् भन्ने बारेमा छलफल गरिएको छ । खासगरी विद्यमान कानुनी प्रावधान, न्यायिक निर्णय, अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता अन्तर्गतका व्यवस्था, हालै जारी गरिएका मुलुकी देवानी तथा मुलुकी अपराध संहिताअन्तर्गतका दण्डात्मक एवं संरक्षणात्मक व्यवस्थाहरूको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । साथै, नेपाल सरकारका सान्दर्भिक नीतिगत प्रावधानहरूको पनि समीक्षा गरिएको छ ।

३.१. विधायिकी कानून

३.१.१. **मुलुकी ऐन, २०२०.** मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी पहिलोपटक लैंगिक हिंसालाई कानुनी रूपमा नै परिभाषित गरिएको छ-

‘लैंगिक हिंसा’ भन्नाले सार्वजनिक वा निजी जीवनमा लिंगको आधारमा कसैप्रति शारीरिक, यौनजन्य वा मानसिक क्षति वा पीडा पुऱ्याउने कार्य सम्भन्नुपर्छ । सो शब्दले लिंगको आधारमा हुने वा हुन सक्ने कुनै पनि प्रकारको अपमानजन्य, पीडाजन्य वा धम्कीपूर्ण व्यवहार, दबाव, करकाप वा स्वेच्छाचारी रूपमा महिलालाई स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्ने कुनै कार्यसमेतलाई जनाउँछ ।^{४१}

के-कस्ता कार्य गर्दा लैंगिक हिंसा हुन पुग्छ भन्नेबारे समाजलाई स्पष्ट सन्देश दिन र त्यस्ता हिंसाजन्य गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्न यो परिभाषा महत्वपूर्ण छ । यसले छाउपडी प्रथाका नाममा महिला तथा किशोरीउपर निजी तथा सार्वजनिक जीवनमा गरिने विभेदपूर्ण तथा हिंसाजन्य भेदभावलाई समेटेको छ । भेदभावजन्य व्यवहारलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा परिभाषित गर्दै लैंगिक समानता ऐन, २०७२ ले मुलुकी ऐनको अदलको महलमा संशोधन गरेको पाइन्छ । अदलको महल १०.ग मा *‘कसैले लैंगिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रथा-परम्परा, वैवाहिक स्थिति वा जबरजस्ती करणीबाट पीडित भएको, कुनै रोग लागेको वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कसैलाई भेदभाव गरेमा ६ महिनासम्म कैद वा ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने’* व्यवस्था छ । यस नयाँ व्यवस्था बमोजिम निम्न आधारमा कसैले कसैमाथि कुनै किसिमको भेदभावजन्य व्यवहार गर्‍यो भने त्यो अपराध हुन्छ:-

लैंगिकताको आधारमा,
आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आधारमा,
कुनै प्रथा-परम्पराको आधारमा,
वैवाहिक स्थिति वा जबरजस्ती करणीबाट पीडित भएका आधारमा,

^{४१} मुलुकी ऐन, २०२० अदालती बन्देबस्तको ११ नं को स्पष्टिकरण ।

कुनै रोग लागेको आधारमा
यस्तै अन्य कुनै आधारमा

यस व्यवस्थाले लैंगिकतालगायत सामाजिक, सांस्कृतिक एवं कुनै प्रथा-परम्पराको आधारमा गरिने भेदभावपूर्ण व्यवहारलाई अपराध मानेका कारण छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा परम्पराजन्य हिंसात्मक एवं विभेदपूर्ण व्यवहार पनि स्वतः दण्डनीय हुने स्पष्ट छ । यसअन्तर्गत छाउपडी प्रथाको आडमा महिला तथा किशोरीमाथि भेदभाव तथा हिंसाजन्य व्यवहार गर्ने व्यक्तिलाई भेदभावको अपराध गरेको ठहर्‍याई ६ महिनासम्म कैद वा ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय गर्न सकिने व्यवस्था छ । तथापि, यस व्यवस्थाअनुरूप छाउपडीजन्य व्यवहारलाई अपराध मानी कारवाही गरेको पाइँदैन । दैलेखको एउटा घटनामा जाहेरी दर्ता गरी फौजदारी अनुसन्धानको माग गर्दै नागरिक समाजको तर्फबाट जाहेरी दर्खास्त दर्ताको अनुरोधलाई प्रहरीले नै इन्कार गरेको पाइन्छ ।^{४२}

श्री जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखमा चढाएको जाहेरी दरखास्त

१. दरखास्त वा सूचना दिने व्यक्तिको नाम, थर र ठेगाना :-

क. दैलेख जिल्ला नारायण नगरपालिका वडा. नं. १ बस्ने सामाजिक सेवा केन्द्र (सोसेक)का संस्थापक अध्यक्ष हीरासिंह थापा (मोबाइल नं ९८५८०५१०८९) ।

ख. दैलेख जिल्ला नारायण नगरपालिका वडा. नं. ११ बस्ने इन्सेक जिल्ला प्रतिनिधि अमरबहादुर सुनार (मोबाइल नं ९८५८०५०४५५) ।

ग. पेप्सीकोला, काठमाडौँ बस्ने स्वस्थ महिनावारी अभियन्ता राधा पौडेल (मोबाइल नं ९८४९५९६२९८) ।

घ. प्यूठान जिल्ला, भिमरुक गाउँपालिका वडा नं ४ घर भई हाल न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल (जुरी-नेपाल), ललितपुरमा कार्यरत अधिवक्ता विष्णुप्रसाद पोखरेल (मोबाइल नं ९८४९३७२६९०) ।

ड. काठमाडौँ जिल्ला, महादेवस्थान वडा नं ४ घर भई हाल न्याय तथा अधिकार संस्था-नेपाल (जुरी-नेपाल), ललितपुरमा कार्यरत अधिवक्ता शशी बस्नेत (मोबाइल नं ९८४९२३२०७४) ।

च. थापाथली, काठमाडौँ बस्ने एक्सन वर्क्स नेपालका महासचिव तथा पत्रकार सम्भ्रना पौडेल (मोबाइल नं ९८५१०३६३९५) ।

२. कुन मुद्दासम्बन्धी अपराधबारे दरखास्त वा सूचना गरेको हो :- अदल (प्रथा परम्पराको आधारमा भेदभाव) र ज्यान

३. अपराध गर्ने व्यक्तिको नाम, थर, ठेगाना र हुलिया :-

क. दैलेख जिल्ला चामुण्डा विन्द्रासैनी नगरपालिका वडा. नं. ६ बस्ने वर्ष अं. ६२ को धिर्जा शाही ।

ख. दैलेख जिल्ला चामुण्डा विन्द्रासैनी नगरपालिका वडा. नं. ६ बस्ने वर्ष अ २५ को प्रेम बहादुर शाही ।

ग. हाल नाम तथा हुलिया नखुलेको धामी/भाँक्री ।

^{४२} दैलेख जिल्लाको चामुण्डा विन्द्रासैनी नगरपालिका वडा. नं. ६ लैनचौर निवासी २२ वर्षीया तुल्सी शाहीको महिनावारी भएको अवस्थामा घरमा बसेमा देउता रिसाउने भनी घर परिवारका सदस्यले गाउँमै भएको मामाघरको छाउगोठमा सुत्न पठाएको र छाउगोठमा सुतेको अवस्थामा सर्पले टोकेर मृत्यु भएको घटनालाई प्रहरी कार्यालय दैलेखमा जाहेरी दर्खास्त दर्ता गरी कारवाही चलाउनकालागि मिति.....मा जाहेरी दर्खास्त पेश भएको थियो ।

४. अपराध भएको वा भइरहेको वा हुने सम्बन्धित ठाउँ, मिति र समय :- मिति २०७४।०३।२२ गते बिहीबार राति अं. १० बजे

५. दरखास्त वा सूचनाको व्यहोरा:-

दैलेख जिल्लाको चामुण्डा बिन्द्रासैनी नगरपालिका वडा. नं. ६ लैनचौर निवासी २२ वर्षीया तुल्सी शाहीको मिति २०७४।०३।२२ गते बिहीबार महिनावारी भएको चार दिन भएको थियो । छुइ हुँदा घरमा बसेमा देउता रिसाउने भनी घर परिवारका सदस्यले तुल्सी शाहीलाई घरदेखि अलि पर गाउँमै भएको मामाघरको छाउगोठमा सुत्न पठाउने गरेका थिए । यसपटक छुइ हुँदा पनि तुल्सी शाही दैलेख जिल्लाको चामुण्डा बिन्द्रासैनी नगरपालिकामा रहेको मामाघरको छाउगोठमा सुतेकी थिइन् । मिति २०७४।०३।२२ गते बिहीबार साँझको खाना खाएर गाउँमै मामाघरमा रहेको छाउगोठमा सुत्न अन्दाजी ८ बजे गएकी थिइन् । अन्दाजी राति १० बजे निजको शरीरमा केहीले टोकेकोजस्तो लागेपछि अँध्यारो भएकाले केही देख्न नसकी खोज्दा फेला परेन । त्यसपछि छामछुम गरेको थाहा पाएर सँगै सुतेकी मामाकी छोरी कल्पना गिरीले के भयो भनी सोध्दा मलाई केले टोकेजस्तो छ भनेपछि कल्पना गिरीले सलाई बाली हेर्दा सर्पले टोकेको भन्ने जानकारी भएको थियो । मृतकले तत्काल आमा धिर्जा शाहीलाई फोन गरी बोलाएपछि आमा तथा दाजुहरुले गाउँमै रहेका नाम तथा हुलिया नखुलेका धामी भाँक्रीकहाँ लगी भारफुक गराएका थिए । तर, धामी भाँक्रीले बिहान ७ बजेपछि मात्र आफूले उपचार गर्न नसक्ने भनी मेडिकल लान सुभाब दिए । त्यसपश्चात् लैनचौरबाट पैदल एक घण्टा उकालो बजारको नवीन मेडिकलमा लिएका थिए । धेरै ढिलो भइसकेकाले अस्पताल लानको लागि मेडिकल सञ्चालकले आग्रह गरेका थिए । तर, निजहरुले अस्पताल नलगी घरतिर फर्काउँदै गर्दा गाउँकै अनमि कमला शाहीले थाहा पाई भाडाको गाडीमा राखी अस्पताल लाने क्रममा बाटोमा नै तुल्सी शाहीको मृत्यु भएकाले यो जाहेरी लिई आएका छौं ।

निज प्रतिवादीहरु आमा धिर्जा शाही र दाजु प्रेमबहादुर शाहीले आफ्नो छोरी बाहिनीको छुइ भएका बेलामा राम्रोसँग हेरचाह तथा सुरक्षा दिनुपर्नेमा त्यसो नगरी रातको समयमा अँध्यारो, एकान्त, हावा पनि नलाग्ने छाउगोठमा गई बस्न बाध्य बनाउनुको साथै त्यस्तो ठाउँमा राख्नु जोखिमपूर्ण हुन्छ, भन्ने जान्दाजान्दै छाउगोठमा बस्न पठाएको देखिन्छ । निज प्रतिवादीहरुलाई छाउगोठमा राख्नु असुरक्षित, हिंसाजन्य र विभेदपूर्ण कार्य भएकाले दैलेख जिल्लामा धेरै किशोरीहरुले ज्यान गुमाएको जानकारी छ । साथै छाउगोठ जंगली जनावर, सर्प, अपराधिक उद्देश्य भएका व्यक्तिहरुबाट कुनै पनि हालतमा सुरक्षित छैन भन्ने पूर्णरूपले जानकारी हुँदाहुँदै पनि निर्दयतापूर्वक नै त्यस छाउगोठ भन्ने कालघरमा पठाएको स्पष्टरूपमा पुष्टि भएको छ । त्यति मात्र होइन, सर्पले डसेको भन्ने राति १० बजे नै जानकारी पाएपछि पनि उपचारको लागि अस्पताल तथा स्वास्थ्य चौकी नलगी उल्टो भारफुक गर्न धामी भाँक्रीकोमा लगेका कारणले पनि मृतकको उपचार हुन नपाई मृत्यु हुन पुगेको देखिन्छ । अर्कोतिर धामी भाँक्रीले पनि भारफुक गरेर सर्पले डसेको कुनै पनि हालतमा निको नहुने थाहा पाईपाई समयमै स्वास्थ्य चौकी तथा अस्पताल लान सुभाब नदिई उपचार गर्ने बहानामा मृत्युको जोखिममा धकेलेको देखिन्छ ।

अतः प्रतिवादीहरु आमा धिर्जा शाही र दाजु प्रेमबहादुर शाहीले लैंगिक एवं प्रथा परम्पराका आधारमा मृतक तुल्सी शाहीलाई भेदभावपूर्ण कसुर गरी सोको परिणामस्वरूप मृतकको मृत्यु नै भएकाले मृतक तुल्सी शाहीमाथि भेदभाव तथा हिंसाजन्य कसुर गर्ने प्रतिवादीहरु आमा धिर्जा शाही र दाजु प्रेमबहादुर शाही तथा भारफुक गरेर सर्पले डसेको निको नहुने थाहा पाईपाई समयमै स्वास्थ्य चौकी तथा

अस्पताल लान व्यवधान खडा गर्ने नाम नखुलेका धामीभाँकीहरु समेतलाई मुलुकी ऐन अदलको १०ग नं. बमोजिम निजहरुलाई खोजतलास गरी हदैसम्म कारवाहीको माग गर्दछौं । अदलको १०ग नं. मा 'कसैले लैगिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा-परम्परा, वैवाहिक स्थिति वा जबरजस्ती करणीबाट पीडित भएको, कुनै रोग लागेको वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा कसैलाई भेदभाव गरेमा ६ महिनासम्म कैद वा ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुनेछ' भन्ने व्यवस्था विद्यमान छ । साथै, छाउगोठमा राख्दा ज्यान जानेसम्मको जोखिम निम्तिन सक्छ भन्ने जान्दाजान्दै लापरवाही र हेलचेक्र्याइँ गर्दाको परिणामस्वरूप मृतकको ज्यानै गएकाले प्रतिवादीहरु आमा धिर्जा शाही, दाजु प्रेमबहादुर शाहीले ज्यानसम्बन्धी महलको ६ नं. अन्तर्गतको कसुरसमेत गरेको हुँदा सोहीबमोजिम अधिकतम हदसम्म कारवाही हुनसमेत माग गर्दछौं ।

६. अपराधसँग सम्बन्धित कुनै सबुद प्रमाण भए सो कुरा :- क. विभिन्न मितिमा प्रकाशन भएका समाचारका प्रतिलिपिहरु .....थान ३

७. अपराधसँग सम्बन्धित अन्य विवरण:-

८. यो दरखास्तको व्यहोरा ठीक साँचो छ, भुटा व्यहोरा लेखेको ठहरे कानुनबमोजिम सहुला, बुभाउंला । प्रहरीद्वारा केस तहकीकात हुँदा वा अदालतमा मुद्दा चल्दाका बखत उपस्थित हुनुपर्ने जनाउ पाए सो बमोजिम उपस्थित हुनेछौं ।

दरखास्तवालाहरु

निजहरु:

हीरासिंह थापा

सही

अमरबहादुर सुनार

सही

राधा पौडेल

सही

अधिवक्ता विष्णुप्रसाद पोखेल

सही

अधिवक्ता शशी बस्नेत

सही

सम्भना पौडेल

सही

इति संवत् २०७४ साल साउन महिना ९ गते रोज १ शुभम्.....

३.१.२. मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४: बहु प्रतिक्षित मुलुकी अपराध संहिता संसदबाट पारित भई २०७४ असोज ३० गते प्रमाणीकरण भई विधिवत् कानुन बनिसकेको छ । संहिताको दफा १ बमोजिम २०७५ भदौ १ देखि यो संहिता कार्यान्वयनमा आउने व्यवस्था छ । यसपछि विद्यमान मुलुकी ऐन प्रतिस्थापित हुनेछ । यो संहिताले सारभूत तथा कार्यविधिगत फौजदारी कानुनमा व्यापक परिवर्तन ल्याएको छ । संहिताको दफा १६८ को उपदफा (१) मा अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहारलाई दण्डनीय बनाएको छ । यस दफाअन्तर्गत कसुरजन्य मानिने त्यस्ता व्यवहारहरुमा निम्न कार्यहरुलाई समेटिएको छ:-

- (क) बोक्साबोक्सीको आरोप लगाउने,
- (ख) बोक्साबोक्सीको आरोप लगाई बसोबास गरेको ठाउँबाट निकाला गर्ने,
- (ग) सामाजिक बहिष्कार गर्ने वा
- (घ) अन्य जुनसुकै काम गरी क्रूर, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गर्ने ।

उपदफा (२)मा उपर्युक्त अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार गर्ने व्यक्तिलाई ५ वर्षसम्म कैद र ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । हानिकारक छाउपडी प्रथा तथा परम्पराको नाममा कुनै किशोरी वा महिलालाई सामाजिक रूपमा बहिष्कार गर्ने कार्य कसैले गर्नु भने त्यस्तो कार्यलाई 'सामाजिक बहिष्कार'को कसुर मानी फौजदारी जवाफदेहिता वहन गराउन सकिने अवस्था देखिन्छ । उपदफा (३)मा महिलाको 'रजस्वला' भएको अवस्था वा 'सुत्केरी'को अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वर्जित गरिएको छ । त्यसैगरी त्यस्तो अवस्थामा छाउपडीमा राखेर वा नराखेर गरिने कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछुत वा अमानवीय व्यवहारलाई अपराध मानेको छ । आफू प्रत्यक्ष संलग्न भएर गर्ने वा अरुमार्फत् उल्लिखित आपराधिक कार्य गराउने कार्यलाई पनि दण्डनीय बनाएको छ । कसुर गर्ने व्यक्तिलाई उ३ महिनासम्म कैद वा ३ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ । उपदफा ५ ले सार्वजनिक सेवामा रहेका व्यक्तिले यस्तो अपराध गरेमा थप ३ महिना कैद सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । पहिलोपटक कानूनमा कितेरै रजस्वला तथा सुत्केरी अवस्थामा छाउपडीमा राख्ने तथा अन्य भेदभावजन्य व्यवहार गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइनु आफैमा महत्वपूर्ण छ । छाउपडी प्रथा दण्डनीय अपराध हो भन्ने कुरा समाजमा स्थापित गर्न यो महत्वपूर्ण छ ।

दण्डात्मक कानुनी प्रबन्धलाई हेर्दा यो सांकेतिक तथा अपूर्ण हुनुका साथै कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन सक्ने देखिँदैन । कैद गर्नुपर्ने अनिवार्यता देखिँदैन । अपराध गर्ने व्यक्तिलाई न्यून जरिवाना मात्रै पनि गर्न सकिने गरी न्यायिक तजविज प्रदान गरेको देखिन्छ । सजायको न्यूनतम हद तोकिएको छैन । सजायको माथिल्लो हद पनि अपराधको गाम्भीर्यअनुकूल देखिँदैन । यसले विद्यमान मुलुकी ऐनको अदलको (ग) नं. मा गरिएको '६ महिनासम्म कैद वा ५० हजार जरिवाना वा दुवै सजाय हुने' भनी तोकिएभन्दा पनि न्यून हद तोकेको देखिन्छ । त्यसैगरी रजस्वला भएको महिला तथा किशोरीको स्वास्थ्य सुविधा र हितको प्रयोजनका लागि बाहेक छाउपडीजस्तो कुप्रथालाई समर्थन गर्ने उद्देश्यले रजस्वला भएको भनी गोपनीयता भंग गर्न लगाउने लगायतका कार्यलाई दण्डको परिधिभित्र पारेको देखिँदैन ।^{४३}

उक्त मुलुकी अपराध संहिताको प्रावधानबाट समाजमा यस प्रकृतिको अपराध गर्न निरुत्साहित गर्ने वा हतोत्साहको वातावरण सिर्जना गर्न पर्याप्त भूमिका खेल्ने देखिँदैन । तसर्थ उल्लिखित दण्डात्मक व्यवस्थालाई संशोधन गरी छाउपडीजन्य हिंसाविरुद्ध पर्याप्त कानुनी संरक्षणको सुनिश्चिता दिनुपर्ने आवश्यकतातर्फ सरोकारवालाको जोड रहेको पाइन्छ ।^{४४}

मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ को दफा १७०(२) मा कसुर भए गरेको थाहा पाएको मितिले ६ महिनाभित्र मुद्दा दायर गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको छ । प्रायः घरपरिवारका सदस्यबाट नै यस किसिमको अपराध हुने र धेरैजसो कमजोर चेतनास्तर रहेका क्षेत्रमा यो कसुर हुने सन्दर्भमा ६ महिनाको हदम्यादको व्यवस्था पर्याप्त देखिँदैन । साथै, किशोरीहरु अरुको संरक्षणमा रहने र आफ्नो हकहितलाई आफैँ प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने सन्दर्भमा पनि यो हदम्यादको व्यवस्था अपर्याप्त देखिन्छ ।

^{४३} छाउपडीसम्बन्धमा गरिएका जिल्लास्तरीय परामर्श बैठकहरु, मुख्य सरोकारवालाहरुसंगको अन्तर्वाता, लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरुको प्रतिवेदन २०७४, हेर्नुहोस्, अनुसूची ।

^{४४} उही ।

पीडित बालबालिकाको उमेर १८ वर्ष नपुग्दासम्म निजको हितमा मुद्दा दायर गर्न कुनै हदम्याद नलाग्ने तथा साबालकको हकमा न्यूनतम एक वर्षको हदम्याद तोकिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ।^{४५}

३.१.३. मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४: मुलुकी देवानी संहिता ऐनको दफा ११ ले आफ्नो संरक्षकत्व, अधीन वा प्रभावमा रहेको वा प्रभावमा पार्न सक्ने व्यक्तिको हितविपरीतको काम अमान्य हुने व्यवस्था गरेको छ। दफा १२ ले प्रत्येक व्यक्तिले अन्य व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी कानूनविपरीतका प्रथा परम्परालाई न्यायको रोहमा मान्यता नदिइने कुरालाई सुनिश्चित गरेको देखिन्छ। देवानी कानूनका उपर्युक्त बमोजिमका मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू पितृसत्तात्मक सोचमा आधारित लैंगिक पूर्वाग्रही मूल्यमान्यतालाई चुनौती दिने र सामाजिक चेतलाई परिवर्तन गर्नेतर्फ उन्मुख छन्। यसको परिपालनाले छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा परम्परालाई उन्मूलन गर्न र लैंगिक समानताका मान्यतामा आधारित समाजको निर्माण गर्न योगदान पुग्ने देखिन्छ। त्यसैगरी परिच्छेद ३ मा नागरिक अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था राखिएको छ, जसअन्तर्गत दफा १८ मा लैंगिकलगायत कुनै पनि आधारमा निजी तथा सार्वजनिक स्थलमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव गर्न नपाइने कुरा सुनिश्चित गरेको छ। यस व्यवस्थाको कारण घर परिवारभित्रको निजी मामिला भनेर छाउपडीका नियमहरू पालना गर्न बाध्य पार्ने, स्वतन्त्रतामा अंकुश तथा बन्देज सिर्जना गर्ने कार्यलाई भेदभावपूर्ण मानी नागरिक अधिकार उल्लंघनको रूपमा स्थापित गरेको छ।

दफा १९ले खास वर्गका नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरेमा यसलाई भेदभाव गरेको नमानिने भनेको छ। दफा २१ मा कुनै पनि व्यक्तिको निजी जीवनको व्यवहार तथा आचरणको चियोचर्चो गरेमा गोपनीयताको अधिकार अतिक्रमित भएको मानिने व्यवस्था छ। परिच्छेद ५ अन्तर्गत मातृक वा पैतृक अख्तियारीसम्बन्धी व्यवस्थामा पनि लैंगिक समानता कायम गर्न खोजिएको छ। समानताको आधारमा दायित्व र अधिकार सुम्पेको पाइन्छ। त्यसैगरी दफा १२७ ले भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ।

३.१.४. घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन: घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ ले 'प्रत्येक व्यक्तिको सुरक्षित र सम्मानजनक तवरले बाँच्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्दै घर परिवारभित्र वा घर परिवारसँग गाँसिएर हुने हिंसाजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाई त्यस्तो कार्य नियन्त्रण गर्न तथा घरेलु हिंसाबाट पीडित व्यक्तिलाई संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने' उद्देश्य राखेको छ। दफा २(क) मा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक यातना र गाली गर्ने तथा भावनात्मक चोट पुऱ्याउने अन्य कुनै कार्यलाई 'घरेलु हिंसा'को रूपमा परिभाषित गरेको छ।

दफा २(घ)मा घरबाट निकाला लगायतका मानसिक चोट पुग्न सक्ने कार्यका अतिरिक्त धार्मिक वा सांस्कृतिक तथा प्रथा परम्पराका आधारमा गरिने भेदभाव समेतलाई 'मानसिक यातना' भित्र समेटिएको छ। मानसिक यातनाजन्य घरेलु हिंसाभित्र 'डरधाक देखाउने वा धम्की दिने, त्रासपूर्ण व्यवहार गर्ने, गालीगलौज गर्ने, भुट्टा बात लगाउने, घरनिकाला गर्ने, वैचारिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्रथा, परम्पराका

^{४५} उही।

आधारमा भेदभाव गर्ने, रूप, रंग, शारीरिक बनावट तथा कुनै रोग लागेको आधारमा अपमानित गर्ने, मानसिक सन्तुलन गुमाउने, आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिने वा आत्महत्या गर्ने परिस्थिति खडा गर्ने हदसम्मको कार्य र मानसिक तथा भावनात्मक चोट पुग्न सक्ने अन्य कुनै काम' समेटिएको छ ।

यसबाट छाउपडी गोठमा राख्ने वा त्यसको उद्योगका कारणले उत्पन्न हुने परिस्थितिलाई 'मानसिक यातना'ले समेटेको देखिन्छ । दफा १३ मा घरेलु हिंसा गर्नेलाई ३ हजार रुपियाँदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था छ । घरेलु हिंसा भएको मितिले ९० दिनभित्र उजुरी दिनुपर्दछ । छाउपडी प्रथाजन्य हिंसात्मक तथा भेदभावपूर्ण कार्यहरु यदि घरेलु सम्बन्धभित्रका व्यक्तिहरुले गरेमा त्यस्ता कार्यलाई घरेलु हिंसाजन्य कार्य मानेर यस ऐनअन्तर्गत कारवाही गर्न सकिने देखिन्छ ।

३.१.५. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८: ऐनको दफा (४) ले प्रत्येक बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा स्वास्थ्योपचारको अधिकार सुरक्षित गरेको छ । बाबुआमाले आफ्नो आर्थिक अवस्थाअनुसार प्रत्येक बालकको पालनपोषण गर्नुको अतिरिक्त निजको शिक्षा, स्वास्थ्योपचार, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सुविधाहरुको व्यवस्था पनि गर्नुपर्छ । त्यसैगरी पालनपोषण आदिमा छोरा वा छोरी तथा छोरा-छोरा वा छोरी-छोरीमा भेदभाव गर्न निषेध गरिएको छ ।^{४६} त्यसैगरी, दफा (७)मा कसैलाई पनि बालबालिकाप्रति क्रूर वा यातनापूर्ण व्यवहार गर्न प्रतिबन्धित छ ।^{४७} उपर्युक्त बमोजिमको अधिकार उल्लंघन भएमा त्यस्तो अधिकारको प्रचलनको लागि जोसुकैले पनि पीडितको तर्फबाट जिल्ला अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ । यस्तो निवेदन पर्न आएमा सम्बन्धित अदालतले मनासिव आज्ञा, आदेश वा पूर्जा जारी गरी हकको प्रचलन गराइदिन सक्ने अधिकार दिइएको छ । रजस्वला भएको अवस्थामा छाउगोठमा राख्ने, पोषणबाट वञ्चित गर्ने, शिक्षा, खेलकुद तथा मनोरञ्जनका सुविधाबाट विमुख राख्ने एवं कुनै पनि प्रकारको भेदभावजन्य व्यवहार गरेमा बालबालिका ऐनको पनि उल्लंघन भएको मानी कारवाही गर्न सकिने देखिन्छ ।

३.१.६. स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४: स्थानीय सरकार मातहतमा रहने वडा समितिको काम कर्तव्य अन्तर्गत दफा १२.२(ग) को देहाय ३२ मा 'बालविवाह, बहुविवाह, लैंगिक हिंसा, छुवाछुत, दहेज तथा दाइजो, हलिया, छाउपडी, कमलरी प्रथा, बाल श्रम, मानव बेचबिखनजस्ता सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने, गराउने' कुरालाई समाविष्ट गरिएको छ । यो गहन जिम्मेवारीलाई वडा समितिहरुले के कसरी पूरा गर्ने हुन् भन्ने कुरालाई विस्तृतीकरण गर्न बाँकी नै छ । नियमावली बनाएर स्थानीयतहले यस सन्दर्भमा काम गर्न सक्ने देखिन्छ ।

सबैभन्दा तल्लो एकाई जो समुदायसँग प्रत्यक्ष जोडिएर काम गर्छ, त्यसलाई छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा परम्पराका विरुद्ध कार्य गर्ने स्पष्ट जिम्मेवारी ऐनले सुम्पनु आफैमा महत्वपूर्ण छ । यसका अतिरिक्त शिक्षा, स्वास्थ्य तथा पोषणलगायत विषयसँग जोडेर स्थानीय सरकारको हैसियतमा विभिन्न कार्ययोजना, नीति तथा रणनीति बनाएर छाउपडीको विरुद्धमा विभिन्न निरोधात्मक,

^{४६} बालबालिका ऐन, २०४८ को दफा ४ ।

^{४७} उही, दफा ७ ।

प्रचारात्मक, चेतनामूलक एवं संरक्षणात्मक कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न अग्रसरता देखाउन सक्ने देखिन्छ, ४८

ऐन	प्रावधान	कार्यान्वयनको अवस्था
मुलुकी ऐन, २०२०	<ul style="list-style-type: none"> ❖ अदालती बन्दोबस्तको ११ नं. को स्पष्टीकरण: महिलालाई स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नबाट वञ्चित गर्ने कुनै कार्यलाई लैंगिक हिंसाको परिभाषाभित्र पारिएको । ❖ अदलको महलको १० ग. नं.: सामाजिक, सांस्कृतिक, प्रथा-परम्परा समेतका आधारमा कसैलाई भेदभाव गरेमा छ महिनासम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने । 	छाउपडीजन्य हिंसा भेदभावको अपराध हुने भए पनि यसअन्तर्गत कारवाहीका लागि गरिएको जाहेरी दर्ताको प्रयास विफल भएको ।
मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४	<p>दफा १६८:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महिलाको रजस्वला वा सुत्केरी अवस्थामा छाउपडीमा राख्ने कार्य दण्डनीय अपराध । ❖ छाउपडी अपराध गर्नेलाई ३ महिनासम्म कैद वा ३ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था । ❖ सार्वजनिक सेवामा रहेका व्यक्तिले अपराध गरे थप ३ महिना कैद सजाय । 	२०७५ भदौ १ देखि मात्रै कार्यान्वयनमा आउने ।
घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६	<p>दफा २: शारीरिक, मानसिक तथा भावनात्मक चोट पुऱ्याउने एवं धार्मिक वा सांस्कृतिक तथा प्रथा परम्पराका आधारमा गरिने भेदभावसमेत घरेलु हिंसाको अपराध हुने ।</p> <p>दफा १३: घरेलु हिंसा गर्नेलाई ३ हजार रुपियाँदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा ६ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने ।</p>	छाउपडीजन्य हिंसा तथा भेदभावका घटनालाई घरेलु हिंसा अपराधको दायराभित्र ल्याई कारवाही गरिएको नपाइएको ।
मुलुकी देवानी	दफा ११: आफ्नो संरक्षकत्वमा रहेको व्यक्तिको हितविपरीत	२०७५ भदौ १

४८ छाउपडी प्रथा उल्लंघनका लागि स्थानीय तहबाट नै परिवार र समुदायस्तरमा सबैले सहज रूपले प्राप्त गर्न सक्ने गरी दक्ष प्रशिक्षक तथा विभिन्न सचेतनामूलक प्रचारप्रसारका माध्यमद्वारा बृहत रूपमा सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । धामी, भाँक्री, पुजारी, पण्डित, धार्मिक अगुवा तथा धार्मिक संस्थाहरूसँग निरन्तर सहकार्य गरी तिनको क्षमता विकासका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरी सामाजिक अभियन्ताको रूपमा परिचालन गर्ने । कानुनी सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । छाउपडीमा प्रचलनविरुद्धका घटनाको सूचना तथा उजुरी गर्नका लागि प्रोत्साहन गर्ने । पीडितलाई संरक्षण प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने । अभियन्ताहरुलाई सम्मानित गर्ने । छाउपडी प्रथामुक्त समुदाय/गाउँ/नगरपालिका घोषणाजस्ता कार्यक्रमहरु प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन आवश्यक ठानिएको छ । (यस नीतिपत्र तयारीको क्रममा गरिएको स्थलगत अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४ को आधारमा, हेर्नुहोस् अनुसूची १)

संहिता, २०७४	कुनै काम गर्न नहुने । दफा १२: प्रत्येक व्यक्तिको व्यक्तित्वलाई स्वीकार गर्नुपर्ने । दफा १८: संविधानतः वर्जित आधार देखाएर भेदभाव गर्न नपाइने । दफा २१: व्यक्तिको निजी जीवनको व्यवहार तथा आचरणको चियो चर्चो गरेमा गोपनीयताको अधिकार उल्लंघन हुने ।	देखि मात्रै कार्यान्वयनमा आउने ।
बालबालिका ऐन, २०४८	दफा ४: ❖ बालबालिकाको पालनपोषण, शिक्षा, स्वास्थ्योपचारको अधिकार । ❖ पालनपोषणमा भेदभावविरुद्धको अधिकार । दफा ७: क्रूर र यातनापूर्ण व्यवहारबाट संरक्षणको हक ।	छाउपडीसँग जोडेर कार्यान्वयनमा ल्याइएको नपाइएको ।
स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४:	१२.२(ग) देहाय ३२ वडा समितिको काम कर्तव्य : '...छाउपडी...जस्ता सामाजिक कुरीती र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने, गराउने'	अध्ययन हुन आवश्यक

३.१.७. कानुनी सहायता ऐन, २०५४: कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ मा संशोधन गरी कानुनी सहायताको दायरालाई फराकिलो पारिएको छ । वार्षिक आय जतिसुकै भए पनि लैंगिक हिंसाका पीडितले निःशुल्क कानुनी सहायता प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐनको दफा २ को संशोधित व्यवस्थाअनुसार 'असमर्थ व्यक्ति' भित्र तोकिएको वार्षिक आयभन्दा कम आय भएको व्यक्ति वा लैंगिक हिंसा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति पर्दछन् । तसर्थ, लैंगिक हिंसा वा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति स्वतः निःशुल्क कानुनी सहायताका लागि योग्य मानिन्छन् । न्यूनतम आय कति छ भनेर खोजिँदैन । जिल्ला कानुनी सहायता समितिमा पनि हेरफेर गरी सम्बन्धित जिल्लाको महिला तथा बालबालिका कार्यालयका महिला विकास अधिकृत सदस्यको रूपमा रहने व्यवस्था छ ।

३.१.९. छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८: सञ्चार माध्यमलाई लैंगिकमैत्री बनाउने उद्देश्य राखेर छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ मा संशोधन गरिएको छ । छापाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐनको दफा १४ मा संशोधन गरी 'कसैको चरित्रहत्या वा अपमान हुने वा लैंगिक हिंसा वा विभेदलाई बढावा दिने' कुरालाई किताब वा पत्रपत्रिकामा प्रकाशन गर्न प्रतिबन्धित गरिएको छ । निषेधित कुराको प्रकाशन त्यस्तो प्रकाशक तथा सम्पादकलाई दफा २७ बमोजिम १० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा १ वर्षसम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । छाउपडी प्रथा तथा परम्परालाई प्रवर्द्धन गर्ने, यसका आधारमा महिला तथा किशोरीमाथि लादिने सामाजिक नियम तथा व्यवहारको औचित्य पुष्टि गर्ने कार्यलाई यस ऐनअन्तर्गतको कसुर मानी कारवाही गर्न सकिने देखिन्छ ।

३.१.१०. राष्ट्रिय प्रसारण ऐन: राष्ट्रिय प्रसारण ऐनको दफा १६ मा पनि संशोधन गरी लैंगिक हिंसा र भेदभावलाई बढावा दिने प्रकृतिका सामग्री प्रसारण नगर्ने प्रसारकको दायित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

कसैको चरित्रहत्या वा अपमान हुने वा लैंगिक हिंसा वा विभेदलाई बढावा दिने प्रकृतिका सामग्री प्रसारण नगर्नु वा गर्न नलगाउनु प्रसारकको बाध्यात्मक कानुनी कर्तव्यको रूपमा ऐनले स्थापित गरेको छ ।

३.१.१२: मसौदा कानूनहरु:

नयाँ संविधानको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा मौलिक हकको प्रचलनका निमित्त विभिन्न कानूनहरुको तर्जुमा गर्ने क्रम जारी रहेको छ । यसबीचमा तर्जुमाको क्रममा रहेका कतिपय विधेयकहरु कुनै न कुनै रूपमा छाउपडी उन्मूलनको उद्देश्यमा योगदान पुऱ्याउने प्रकृतिका छन् । उदाहरणको लागि नेपाल कानून आयोगले खाद्य अधिकार विधेयक, २०७४ को मसौदा गरी कृषि मन्त्रालयलाई बुझाएको देखिन्छ । छाउपडी प्रथा तथा परम्पराको नाममा महिला तथा किशोरीलाई खाद्य तथा पोषणबाट वञ्चित र भेदभाव गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएर यस ऐनले छाउपडी उन्मूलनमा योगदान पुऱ्याउन सक्दछ । बालबालिकासम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक, २०७४ तर्जुमा भई संसदमा प्रस्तुत हुने क्रममा छ ।^{४९} यसमा पनि किशोरीविरुद्ध छाउपडी लगायतका प्रथा परम्पराको आधारमा गरिने भेदभाव तथा शोषणलाई दण्डनीय बनाउने स्पष्ट व्यवस्था गर्नुका साथै छाउपडीजन्य हिंसाबाट किशोरीहरुलाई संरक्षण प्रदान गर्ने सन्दर्भमा आवश्यक व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यसैगरी शिक्षा अधिकार सम्बन्धी विधेयक, २०७४ पनि नेपाल कानून आयोगले मसौदा गरी सरकारमा प्रस्तुत गरिसकेको देखिन्छ । यस विधेयकले पनि शिक्षाको माध्यमबाट सामाजिक कुरीति तथा हानिकारक कुप्रथाहरुको अन्त्यका लागि आवश्यक मार्गदर्शन गर्न सक्ने देखिन्छ । त्यसैगरी प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी विधेयकको समेत मसौदा स्वास्थ्य मन्त्रालयले तयार गरेको छ । यस विधेयकमा पनि प्रजनन स्वास्थ्यका अवरोधकको रूपमा रहेका छाउपडी प्रथालगायतका हानिकारक प्रथा तथा परम्पराहरुको अन्त्यका लागि समाजमा जागरण फैलाउने आदि प्रवर्द्धनात्मक व्यवस्थाहरु राख्न सकिन्छ ।

३.२. छाउपडी प्रथाविरुद्ध न्यायिक निर्णयहरु

२०४७ सालको संविधान जारी भएपछि नेपाली समाजमा महिला तथा बालबालिकाविरुद्ध प्रचलित हानिकारक प्रथा तथा परम्परालाई चुनौती दिई सार्वजनिक सरोकारका विवादहरु सर्वोच्च अदालतमा दायर गर्ने प्रचलन बढेको देखिन्छ । छाउपडी, बालविवाह, वैकल्या, कमलरी, दाइजो तथा बोक्सी लगायतका विषयहरुले सर्वोच्च अदालतमा प्रवेश पाई त्यस्ता प्रथा परम्पराहरुलाई उन्मूलन गर्न, त्यस्ता प्रथा परम्पराका नाममा महिला तथा किशोरीमाथि हुने हिंसालाई कानूनतः दण्डनीय बनाउन, विद्यमान कानूनलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, समाजमा जनचेतना जागृत गराउनका लागि आदेश जारी गरेको पाइन्छ । आदेशपश्चात् केही सकारात्मक कानुनी, नीतिगत तथा प्रवर्द्धनात्मक पहलकदमी सरकारले लिएको देखिन्छ ।

सर्वोच्च अदालतले हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको बारेमा न्यायिक संवेदनशीलता देखाउँदै एउटा मुद्दामा 'महिला वर्गलाई पीडित बनाउने जुनसुकै प्रथा, परम्परा र संस्कृति महिलाको विकास र सशक्तीकरणमा बाधक हुने र त्यस्ता प्रथा, परम्परा र संस्कृतिले महिला र पुरुषबीच असमानता र

^{४९} <http://mowcsw.gov.np/public/files/1453715118-794234458-Child%20Act%20latest%20draft.pdf>

विभेदको परिस्थिति उत्पन्न गर्ने हुँदा त्यस्ता प्रथा र परम्परालाई समाजमा हुर्कने अवस्थालाई कतैबाट समर्थन गरिन नहुने^{५०} व्याख्या गरेको छ । त्यसैगरी ज्योति (लम्साल) पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत^{५१} को मुद्दामा पनि महिला र बालिकाविरुद्धका हानिकारक अभ्यास तथा प्रथा परम्परा अन्त्यका लागि कानुनी लगायतका आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्न आदेश जारी गरेको पाइन्छ ।

डिलवहादुर विश्वकर्मा विरुद्ध श्री ५ को सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत^{५२} को मुद्दामा छाउपडीका कारण किशोरी तथा महिलाको मौलिक मानव अधिकारको उल्लंघनको अवस्था सिर्जना भएकाले छाउपडी कुप्रथालाई उन्मूलन गर्न राज्यका निकायलाई जवाफदेही बनाउन माग गरिएको थियो । सर्वोच्च अदालतले छाउपडीले किशोरी तथा महिलाविरुद्ध लैंगिक हिंसा तथा भेदभावको अवस्था सिर्जना गरेको ठहर गर्दै नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ तथा नेपाल पक्ष भएको महिलाविरुद्ध सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, सन १९७९ समेतको आधारमा छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि २०७३ मा निम्न महत्वपूर्ण आदेशहरू जारी गरेको थियोः-

- क) श्री ५ को सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयले मासिक स्राव भएकी महिलालाई छाउपडी गोठमा पठाउने प्रथालाई कुरीति भएको घोषणा गर्नु ।
- ख) स्वास्थ्य मन्त्रालयले चिकित्सकहरू समेत भएको एक अध्ययन समिति बनाई छाउपडी प्रथा कायम रहेका जिल्लाहरू तथा स्थानहरूमा महिला तथा बालबालिकामाथि सो प्रथाबाट पर्ने जाने र परिरहेका असरको समीक्षा गरी त्यसबारे गर्नुपर्ने स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यहरूको पहिचान गरी यथासक्य चाँडो प्रतिवेदन स्वास्थ्य मन्त्रालय र सर्वोच्च अदालतमा पेस गर्नु ।
- ग) छाउपडी प्रथाविरुद्ध सार्वजनिक चेतना जगाउन स्थानीय निकायहरूलाई परिचालित गर्न स्थानीय विकास मन्त्रालयले निर्देशन दिनु ।
- घ) यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र निर्देशिका बनाई उक्त निर्देशिका लागू गर्नु गराउनु, साथै त्यस्तो निर्देशिका बनेको वारेमा यस सर्वोच्च अदालतलाई समेत जानकारी गराउनु ।
- ङ) हाल प्रतिनिधिसभा नरहेको हुँदा माथि उल्लिखित कार्यहरू गर्न यससम्बन्धमा आवश्यक कानून निर्माण गर्न बृहतरूपमा अध्ययन गरी आवश्यक परे कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने भए सो कानूनसमेत तयार गर्नु गराउनु, निवेदकहरू गैरसरकारी संस्थासमेत रहेकाले निवेदकहरूले पनि यस सम्बन्धमा व्यापक कार्यक्रम सञ्चालनतर्फ यथोचित कदमहरू उठाउने अपेक्षा गरिएको छ ।

फैसलापश्चात् केही सकारात्मक प्रयास भएको देखिए पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हालसम्म पनि हुन सकेको छैन । सर्वोच्च अदालतको उक्त आदेशको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिताका बारेमा समीक्षा गर्ने उद्देश्यले काठमाडौंमा आयोजित एक फैसला निगरानी सभामा सो आदेश जारी भएको १२ वर्ष पुग्दासम्म पूर्णरूपमा कार्यान्वय हुन नसकेको तथा छाउपडी कुप्रथालाई उन्मूलन गर्ने प्रयासमा प्रभावकारिता आउन नसकेकोतर्फ सरोकारवालाहरूबाट व्यापक चिन्ता तथा सरोकार व्यक्त भएको

५० जनहित संरक्षण मञ्च (प्रो पब्लिक) विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत (२०६६ सालको रिट नं. ०६६-WO-०५४४, फैसला मिति २०६९ जेठ ३, नैकाप २०६९, नि.नं. ८९०१, अंक १०, पृ. १५३४)

५१ २०६४ सालको रिट नं ०६४-WO-०१८६, फैसला मिति: २०६७ जेठ २८ ।

५२ नै.का.प. २०६२, नि.नं. ७५३९, अंक ४, पृष्ठ ४९२ ।

पाइन्छ^{५३} । नेपाल सरकारले छाउपडी प्रथालाई कुसंस्कारको रूपमा घोषणा गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ जारी गरे पनि सोसम्बन्धी ऐन तर्जुमा हुन नसकेकोप्रति पनि सहभागीहरूको गुनासो थियो ।

छाउपडी कुप्रथाका नाममा महिला तथा किशोरीलाई मौलिक मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने कार्यलाई स्पष्टतः दण्डनीय हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने, छाउपडीको परम्परा तोड्ने परिवारलाई थप सुविधा तथा सहूलियतको घोषणा गरी लागू गर्नुपर्ने, धामीभाँक्री, पण्डित, शिक्षकलगायत समुदायमा प्रभाव भएका व्यक्तिहरूलाई छाउपडी प्रथाविरुद्ध परिचालन गर्ने^{५४}, स्थानीय सरकारलाई प्रभावकारी ढंगले परिचालन गर्ने, छाउपडीका कारण कति महिला तथा बालबालिकाहरू हिंसाको सिकार भए भन्ने कुराको लगत तथा तथ्यांक राख्नुपर्ने, छाउपडीलगायत लैंगिक हिंसाविरुद्धका कानूनको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाइनुपर्ने तथा राज्यका निकायलाई जवाफदेही बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्था तथा नागरिक समाजको अनुगमन तथा निगरानी भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने, विद्यालयका पाठ्यक्रमहरूमा परिमार्जन गर्नुपर्नेलगायत सुझावहरू दिएको पाइन्छ ।

उक्त फैसला निगरानी सभामा अभिव्यक्त सुझावहरूको आधारमा न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) ले संविधानप्रदत्त तथा नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताअन्तर्गत संरक्षित मौलिक मानव अधिकारहरूको उपहास भइरहेकोतर्फ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ध्यानाकर्षण गराउँदै छाउपडी कुप्रथाले निम्त्याएको महिला तथा किशोरीविरुद्धको हिंसाको अवस्थाको अनुगमन गरी देहायबमोजिम पहल कदमी लिन आयोगसमक्ष अनुरोध गरेको देखिन्छ^{५४}:-

१. छाउपडी कुप्रथाले गर्दा महिला तथा बालबालिकाको अकाल मृत्यु तथा यसको निरन्तरताले निम्त्याएको महिला तथा बालबालिकाविरुद्धको हिंसालाई तत्काल नियन्त्रण गर्नका लागि हस्तक्षेपकारी उपायहरू (छाउपडी कुप्रथाजनित हिंसासम्बन्धी सूचनाका आधारमा कानुनी कारवाहीका लागि पहल गर्ने, स्थानीय सञ्चारका माध्यम समेतलाई उपयोग गरी तथा धामीभाँक्री, पण्डित, शिक्षक लगायतलाई परिचालन गरी चेतना फैलाउने, पीडित तथा कुप्रथालाई प्रश्रय दिने परिवारको लगत लिने, अभिलेख राख्ने लगायत) अवलम्बन गरी महिला तथा बालबालिका कार्यालय तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालयसमेत मार्फत् कार्यान्वयन गर्न, गराउन सिफारिस गर्ने ।
२. छाउपडी कुप्रथाजनित हिंसाविरुद्ध प्रभावकारी कानुनी संरक्षण सुनिश्चित गर्न विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्ने वा नयाँ कानून तर्जुमाका लागि आवश्यक प्रस्ताव तयार गरी अगाडि बढाउन सिफारिस गर्ने ।
२. छाउपडी कुप्रथाको अन्त्यको लागि विद्यमान घरेलु हिंसासम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकाय, महिला तथा बालबालिका कार्यालय तथा प्रहरीलाई तत्काल परिचालन गर्न राज्यका निकायहरूलाई सिफारिस गर्ने ।
३. छाउपडी कुप्रथाको कारण जोखिममा रहेका महिला तथा बालबालिकाको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिई त्यस अवस्थालाई सम्बोधन गर्न विशेष उपाय अवलम्बन गर्ने तथा छाउपडीको परम्परा तोड्ने परिवारलाई थप सुविधा तथा सहूलियतको घोषणा गरी लागू गर्न सिफारिस गर्ने ।

^{५३} न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल)को आयोजना र छाउपडीविरुद्धको फैसला लेख्ने सर्वोच्च अदालतका पूर्वप्रधानन्यायाधीश तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष अनुपराज शर्माको अध्यक्षतामा २०७३ फागुन १, काठमाडौँमा सम्पन्न सभामा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका सरोकारवालाहरूको सहभागिता थियो ।

^{५४} हेर्नुहोस, न्याय तथा अधिकारसंस्था (जुरी-नेपाल)ले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अध्यक्षलाई सम्बोधन गर्दै मिति २०७३ फाल्गुण ५ मा लेखेको पत्र ।

४. यस कुप्रथा अन्त्यको लागि नेपाल सरकारको तर्फबाट भएका प्रयासहरूको आयोगको तर्फबाट निरन्तर अनुगमन गरी आवश्यक सिफारिस गर्ने ।

३.३. छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी निर्देशिका, २०६४ :

सर्वोच्च अदालतको आदेशपश्चात् सरकारद्वारा जारी छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ छाउपडीका सन्दर्भमा सरकारी निकायहरूलाई मार्गनिर्देश गर्ने सरकारी दस्तावेजको रूपमा रहेको छ । २०६४ सालमा जारी गरिएको यो निर्देशिका कार्यान्वयनमा आएको १० वर्ष व्यतीत हुँदासम्म पनि यसको कार्यान्वयन अवस्था तथा यसले पारेको प्रभाव लगायतका बारेमा मूल्यांकन गरी समयसापेक्ष परिमार्जन गर्न सरकार असफल रहेको देखिन्छ । यसको कार्यान्वयनको अवस्था हेर्दा सरकारले केवल अदालती आदेशको परिपालनाको औपचारिकता निर्वाह गर्न मात्रै खोजेको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

निर्देशिकाले 'सुदूर र मध्यपश्चिमाञ्चलका कतिपय जिल्लामा केटीहरूले पहिलो मासिक धर्म (रजस्वला) हुँदा ११-१५ दिनसम्म, त्यसपछिका मासिक धर्मका बेला केटीहरूले ५ दिनसम्म र विवाहिता महिलाले ४ दिनसम्म छाउपडीमा बस्नुपर्ने, सार्वजनिक स्थान (धारो, बाटो, विद्यालय आदि) प्रयोग र प्रवेशमा बन्देज लगाउने तथा पोषणयुक्त खानेकुरा (दूध, दही, घ्यू आदि) खान नदिने मान्यताका कारण महिला तथा बालिकाविरुद्ध हुने भेदभावपूर्ण व्यवहार, महिला विरुद्धको हिंसा र निजहरूको स्वास्थ्यमा समेत गम्भीर असर पर्ने भएकोले यस्तो कुप्रथाको उन्मूलन गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने' उद्देश्य राखेको देखिन्छ ।

यस निर्देशिकाले तत्कालीन र दीर्घकालीन कार्यक्रमका रूपमा केही पक्षलाई अगाडि सारेको थियो । तत्कालीन कार्यक्रमको रूपमा 'छाउपडी प्रथाप्रति रहेको पुरातन विश्वास, मान्यता र प्रचलनविरुद्ध जनचेतना जगाउने', 'छाउपडी प्रथाबाट प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित बालिका तथा महिलाहरूलाई स्वास्थ्य सेवा तथा पोषण सम्बन्धमा जानकारी उपलब्ध गराउने' तथा 'छाउपडी प्रथाको अन्त्य गर्ने व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई सम्मान गर्ने' कुराहरू समेटिएको छ । त्यसैगरी, दीर्घकालीन कार्यक्रमको रूपमा 'महिलाहरूलाई आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक रूपमा सशक्त बनाउँदै सामाजिक तथा राष्ट्रिय जीवनको सबै क्षेत्रमा महिलाहरूको समानुपातिक सहभागिताको लागि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने' तथा 'कानुनी व्यवस्थाद्वारा महिलाको मानव अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै समतामूलक समाज स्थापना गर्ने' जस्ता उपायहरूलाई अगाडि सारेको देखिन्छ ।

निर्देशिकाले कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने जिम्मेवार निकायका प्रत्येक जिल्लामा जिल्लास्तरीय^{५५} र नगरपालिका/गाविस (हालका गाउँपालिका) स्तरीय^{५६} समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

५५ ४.१.१ जिल्लास्तरीय समिति : (क) जिल्ला विकास समिति, संयोजक (ख) जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सदस्य (ग) जिल्ला शिक्षा कार्यालय, सदस्य (घ) जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, सदस्य (ङ) जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सदस्य (च) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, सदस्य (छ) अगुवा महिला/महिला समूहका प्रतिनिधिहरू, सदस्य (ज) बाल क्लवका प्रतिनिधि, सदस्य (झ) शिक्षक प्रतिनिधि, सदस्य (ञ) महिला विकास कार्यालय, सदस्य सचिव ।

५६ ४.१.२ नगरपालिका/गाविसस्तरीय समिति : (क) नगरपालिका/गाविस, संयोजक (ख) नगरपालिका/गाविसस्थित सरकारी निकायका प्रतिनिधिहरू, सदस्य (ग) राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, सदस्य (घ) अगुवा महिला/महिला समूहका प्रतिनिधिहरू, सदस्य (ङ) बाल क्लवका प्रतिनिधि, सदस्य (च) शिक्षक प्रतिनिधि, सदस्य ।

कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा विद्यालय, छाउपडी प्रभावित बालबालिका, समुदाय (धामी, भाँक्री, पण्डित, मुखिया आदि), परिवारका ज्येष्ठ सदस्यसहित अन्य सदस्य, राजनीतिक दलहरूलाई प्रमुख लक्षित वर्गका रूपमा पहिचान गरेको देखिन्छ। स्रोत के कसरी परिचालन गर्ने भन्ने सन्दर्भमा स्थानीय निकायहरूको स्रोत, सरकारी स्रोत, राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको स्रोत तथा अन्य स्रोतलाई इंगित गरेको छ। त्यसैगरी सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा रहेका व्यक्ति, प्रभावित बालिका तथा महिलाको परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरू एवं समाजका आमनागरिकको छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्ने दायित्व हुने उद्घोष पनि निर्देशिकाले गरेको देखिन्छ।

तथापि, जिम्मेवार निकायहरूले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरे नगरेको, निर्देशिका अनुरूपका कार्यक्रम सञ्चालन भए नभएको, त्यस्ता कार्यक्रमले समाजमा के कस्तो प्रभाव पारेको, निर्देशिकाको उल्लंघन भएमा के गर्ने भन्नेमा अनुगमन, मूल्यांकन तथा जवाफदेहिताको प्रबन्धको रिक्तता देखिन्छ। कार्यक्रमहरूको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा पनि निर्देशिका सतही रहेको छ। समस्याका सबै आयामलाई समेट्ने तथा यसका कारक तत्वलाई पहिचान गरी तिनलाई सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित हुन सकेको देखिँदैन। दीर्घकालीन कार्यक्रमको रूपमा अगाडि सारेका विषयहरू पनि ठोस प्रकृतिका नभएर सामान्यीकृत देखिन्छन्। छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्नभन्दा पनि सर्वोच्च अदालतको परमादेशलाई पालना गरेको देखाउने उद्देश्यले सरकारले जारी गरेको देखिन्छ। तसर्थ, निर्देशिकाले सामाजिक कुरीति र अन्धविश्वासको रूपमा जकडिएर बसेको छाउपडी प्रथाको उन्मूलनको उद्देश्य हासिल गर्ने अवस्था नबन्नु स्वाभाविक छ। अहिले नयाँ संविधानबमोजिम देश संघीयताको कार्यान्वयनमा तीब्र गतिले अगाडि बढेको सन्दर्भमा तीनै तहका सरकारहरूको दायित्वलाई दृष्टिगत गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि विस्तृत रणनीतिक, नीतिगत तथा कार्यक्रमिक खाका बनाएर लागू गर्नु उपयुक्त देखिन्छ।

३.४. अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी संरक्षण:

नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका मानव अधिकारका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा, परम्परा तथा व्यवहारलाई उन्मूलन गर्न यथोचित उपाय अवलम्बन गर्ने नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्व सृजना गरेका छन्। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १ ले सबै मानिस जन्मजात स्वतन्त्र एवं मर्यादा तथा अधिकारको हिसाबले समान हुने उद्घोष गरेको छ। धारा २ ले लैंगिक भेदभावविना मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको उपभोग गर्ने हक सबैलाई हुने कुराको प्रत्याभूति दिएको छ।

बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा १ ले १८ वर्षमुनिको व्यक्तिलाई नाबालिग घोषित गर्दै धारा २ मा प्रत्येक बालबालिकालाई विभेदबाट संरक्षणको अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ। राज्यका निकायहरूले कुनै पनि कार्य गर्दा वा निर्णय लिँदा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई ध्यान दिनुपर्ने दायित्व तोकिएको छ। त्यसैगरी, धारा ६ मा बालबालिकाको विकासको लागि न्यूनतम सहायता दिनुपर्ने राज्यको दायित्व तोकेको छ। धारा १२ मा आफ्नो हितमा प्रभाव पार्ने विषयमा स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना धारणा राख्ने अधिकारको प्रत्याभूति छ। धारा १९ ले सबैखाले शारीरिक तथा मानसिक र यौन हिंसाबाट संरक्षणको अधिकार प्रदान गरेको छ। यस सन्दर्भमा धारा २४ को व्यवस्था विशेष महत्वको छ। यसअन्तर्गत स्वास्थ्य र स्वास्थ्य सेवामा पहुँचको अधिकार प्रत्याभूत गर्नुका साथै 'हानिकारक परम्परागत अभ्यास र प्रथा परम्पराबाट संरक्षणको अधिकार' प्रत्याभूत गरेको छ। यसका साथै धारा २८ र २९ मा समानताको आधारमा शिक्षा तथा शैक्षिक अवसरको उपभोग गर्ने अधिकार सुनिश्चित छ। यसैगरी

धारा ३६ ले बालबालिकाको कल्याणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने कुनै पनि शोषणबाट संरक्षित हुने अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ ।

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि (सिड), १९७९ को धारा १ ले समानताका आधारमा महिलाको मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको मान्यता, उपभोग वा अभ्यासलाई निस्तेज पार्ने वा त्यसमा आघात पार्ने प्रभाव वा उद्देश्य रहेको, लिंगका आधारमा गरिने कुनै पनि विभेद, निष्काशन वा प्रतिबन्धलाई भेदभावको रूपमा परिभाषित गरेको छ । दफा २(च) ले 'महिलाविरुद्धको भेदभाव सिर्जना गर्ने प्रचलित कानून, नियम, परम्परा तथा व्यवहारहरु परिवर्तन वा उन्मूलन गर्न कानुनी व्यवस्था लगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरु अवलम्बन गर्ने' महत्वपूर्ण दायित्व सुम्पेको छ । नेपाल सिडको पक्ष राष्ट्र भएको हैसियतले छाउपडीजस्तो किशोरी एवं महिलाविरुद्धको हानिकारक प्रथा तथा परम्परालाई उन्मूलन गर्न आवश्यक पर्ने सबै उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने दायित्व यसअन्तर्गत निहित रहेको स्पष्ट छ ।

त्यसैगरी लैंगिक हिंसाजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाउने तथा तिनको प्रभावकारी रूपमा नियन्त्रण गरी लैंगिक भेदभावको उन्मूलन गर्ने दायित्व धारा १६ अन्तर्गत समाहित छ । पक्ष राष्ट्रहरुले विवाह तथा पारिवारिक सम्बन्धसँग सम्बन्धित सबै विषयहरुमा महिलाविरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्न सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरु अवलम्बन गर्ने दायित्व निर्दिष्ट गरेको छ ।

यसका अलावा छाउपडी प्रथा तथा परम्पराका कारण सृजित हिंसाले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार अभिसन्धि एवं आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अभिसन्धि अन्तर्गतका अधिकारको निर्बाध उपभोगमा पनि बाधा सिर्जना गर्ने निर्विवाद छ । यी अभिसन्धि अन्तर्गतका समानता तथा अविभेद एवं विभिन्न आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्तिका लागि पनि छाउपडी प्रथालाई उन्मूलन गर्ने उपयुक्त उपायहरुको अवलम्बन अपरिहार्य देखिन्छ ।

३.५ विभिन्न सन्धिअन्तर्गतका समितिहरुका सुझावहरु

विभिन्न सन्धिअन्तर्गतका समितिहरुले पनि विभिन्न समयमा किशोरी तथा महिलाविरुद्ध प्रचलनमा रहेका विभिन्न प्रथा परम्पराको उन्मूलनका लागि यथोचित कदम चाल्नुपर्ने आफ्नो दायित्व पूरा गर्नका लागि नेपाल सरकारलाई स्मरण गराएको पाइन्छ । सन् २०१४ मा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समितिले नेपाललाई घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६ को कार्यान्वयन र प्रथा र परम्पराको नाममा महिलाविरुद्ध हुने हानिकारक अभ्यास र प्रचलनका घटनाहरुको अनुसन्धान तथा दोषीलाई दण्डित गर्न सुझाव दिएको देखिन्छ । समितिले राष्ट्रिय महिला आयोगले महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रथाजनित हिंसालाई अपराधीकरण गर्न तयार पारेको मसौदा विधेयकलाई चाँडोभन्दा चाँडो पारित गर्न जोड दिएको छ ।^{५७}

त्यस्तै, महिलाविरुद्धको भेदभावको उन्मूलनसम्बन्धी समितिले सन् २०११ मा हानिकारक प्रथा र अभ्यास व्याप्त रहेको सन्दर्भमा चासो र चिन्ता जाहेर गर्दै आफ्नो सुझाव तथा सिफारिसमा महिला विरुद्धका हिंसालाई मलजल गर्ने हानिकारक सामाजिक प्रथा र परम्पराविरुद्ध छिटोभन्दा छिटो कानून बनाउने,

^{५७} E/C.12/NPL/CO/3, अनुच्छेद १४ (ग) र (ङ)

त्यसलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा लाने र त्यसको प्रभावकारी अनुगमन गर्नुपर्नेमा जोड दिएको थियो।^{५८}

मानव अधिकार परिषदले विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको दोस्रो चक्रअन्तर्गत सन् २०१५ मा हानिकारक प्रथा र परम्परालाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने कानूनको तर्जुमा गर्न सिफारिस गरेको देखिन्छ।

नेपालको तेस्रो आवधिक प्रतिवेदनको समीक्षा गर्दै सन् २०१४ को नोभेम्बरमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समितिले 'हानिकारक प्रथा र परम्पराले महिलाका मानव अधिकारको उल्लंघन हुने र त्यसले महिलाहरूको उन्नति र विकासमा दीर्घकालीन रूपमा नकारात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले विशेष गरी स्थानीय स्तर र त्यस्ता प्रथा र परम्पराले जरा गाडेमा सामाजिक समूहहरूलाई लक्षित गरी जनचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने' सिफारिस गरेको छ।^{५९} त्यस्तै, हानिकारक परम्परा र प्रथाका घटनाहरूको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्ने, त्यस्ता घटनामा जिम्मेवारलाई दण्डित गर्ने, पीडितलाई संरक्षण र पुनःस्थापित गर्ने र हानिकारक परम्परा र प्रथाका घटनालाई अपराधीकरण गर्नको लागि राष्ट्रिय महिला आयोगले तयार गरेको मसौदा कानून तथा बाल विवाह अन्त्यको लागि राष्ट्रिय रणनीतिलाई यथाशीघ्र अनुमोदन गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको छ।^{६०}

त्यस्तै मानव अधिकार समितिले सन् २०१४ को अप्रिल महिनामा नेपालको दोस्रो आवधिक प्रतिवेदनको समीक्षा गर्दै आफ्नो निष्कर्ष टिप्पणीमा 'कानूनद्वारा नै हानिकारक प्रथा वा परम्परालाई व्यावहारिक रूपमा निषेध गर्ने' सिफारिस गरेको छ। मुख्य गरी 'ग्रामीण इलाकामा यस्ता हानिकारक प्रथा वा परम्पराले निम्त्याउने नकारात्मक प्रभाव एवं असरलाई कम गर्न जनचेतना जगाउने, यस्ता घटनाको प्रभावकारी अनुगमन, अनुसन्धान र अभियोजन गर्ने तथा त्यसको प्रतिवेदन तयार गर्ने'^{६१} पनि समितिको सिफारिसमा छ।

सन्धि सम्झौताका प्रावधान, सन्धिजनित समिति तथा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाअन्तर्गतका सिफारिसहरू समेतको अध्ययनबाट नेपालले आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको यथोचित परिपालनाका लागि पनि छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्न आवश्यक उपायहरू अपनाउन जरुरी देखिन्छ। नेपालको संविधानले नेपाल पक्ष भएका सन्धि सम्झौताका प्रावधान कार्यान्वयन गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ। सन्धि ऐन, २०४७ ले सन्धि सम्झौताका प्रावधानहरूले निश्चित अवस्थामा राष्ट्रिय कानूनउपर प्रधानता पाउने व्यवस्था गरेकोले पनि उक्त दायित्वहरूको यथोचित परिपालनार्थ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि पर्याप्त उपाय अपनाउन अपरिहार्य छ।

^{५८} CEDAW/C/NPL/CO/4-5, अनुच्छेद १७ र १८ (ग)

^{५९} आर्थिक तथा सामाजिक परिषद, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समिति, नेपालको तेस्रो आवधिक प्रतिवेदनको समीक्षाको निष्कर्ष अवलोकन/टिप्पणी, E/C.12/NPL/CO/3, अनुच्छेद १४

^{६०} आर्थिक तथा सामाजिक परिषद, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार समिति, नेपालको तेस्रो आवधिक प्रतिवेदनको समीक्षाको निष्कर्ष अवलोकन/टिप्पणी, E/C.12/NPL/CO/3, अनुच्छेद १४

^{६१} मानव अधिकार समिति, नेपालको दोस्रो आवधिक प्रतिवेदनको समीक्षाको निष्कर्ष अवलोकन/टिप्पणी, CCPR/C/NPL/CO/2, अनुच्छेद ८

३.५. नीति, योजना तथा रणनीति:

दस्तावेज	सम्बन्धित प्रावधान
दिगो विकास लक्ष्य (सन् २०१५ देखि २०३०)	नेपालले दिगो विकास लक्ष्यहरू (एसडीजी) प्रति आफ्नो पूर्ण प्रतिबद्धता जनाएको छ। सन् २०३० सम्म गरिबीको अन्त्य, सबैका लागि मानव अधिकार प्राप्त गर्ने र सबै महिला तथा बालिकाका लागि लैंगिक समानता तथा सशक्तीकरण हासिल गर्नु दिगो विकासको महत्वपूर्ण उद्देश्य रहेको छ। महिला तथा किशोरीविरुद्धका हानिकारक प्रथा तथा परम्परालाई उन्मूलन नगरिकन लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणको उद्देश्य हासिल हुन सक्दैन। छाउपडी प्रथा उन्मूलन गरी लैंगिक भेदभाव तथा हिंसा अन्त्यमा योगदान पुऱ्याउने सन्दर्भमा हेर्दा दिगो विकास लक्ष्य नं. ४ र ५ विशेष सान्दर्भिक देखिन्छन्। गुणस्तरीय शिक्षाको लक्ष्य (नं. ४) अन्तर्गत शिक्षामा लैंगिक असमानताको उन्मूलन गर्ने एवं जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई सबै तहको शिक्षामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने लगायतका कुरा समेटिएको छ। लक्ष्य ५ अन्तर्गत लैंगिक समानता हासिल र सबै महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरण गर्ने तय गरिएको छ। सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रमा सबै महिला तथा किशोरीविरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाको उन्मूलन गर्ने, सबै तहमा लैंगिक समानता र महिला तथा किशोरीहरूको सशक्तीकरणको प्रवर्द्धनका लागि नीति तथा कानून अवलम्बन गर्ने र तिनलाई सबल बनाउने उद्देश्य समेटिएको छ।
बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९	बालबालिकासम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिका प्रमुख उद्देश्य अन्तर्गत सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, परित्याग, उपेक्षा, शोषण वा यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने कुरा उल्लेख छ। त्यसैगरी बालबालिकालाई आवश्यक स्याहार तथा पोषण सहयोग उपलब्ध गराउने कुरा पनि समेटिएको छ। खासगरी यस नीतिले छाउपडीलगायत परम्परा, संस्कृति, जात, धर्मका आधारमा बालबालिकालाई हानि पुऱ्याउने सबै किसिमका प्रचलनलाई कानून बनाई निषेध र दण्डनीय गर्ने, परम्परागत हानिकारक अभ्यासविरुद्ध प्रचार प्रसार, परम्परागत हानिकारक अभ्यासमा संलग्न गराइएका बालबालिकालाई उद्धार गरी पारिवारिक पुनःस्थापनाको व्यवस्था गरिने लगायतका कुरा समेटिएको छ।
लैंगिक हिंसा अन्त्य तथा लैंगिक सशक्तीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (०६९/७०- ०७३/७४)	लैंगिक हिंसा अन्त्य तथा लैंगिक सशक्तीकरणसम्बन्धी यस राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजनाले भेदभाव, असमानता र वञ्चिततालाई निवारण गर्न ठोस तथा व्यावहारिक कार्यक्रम बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याउन निर्देश गरेको छ। लैंगिक हिंसा अन्त्यका लागि तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको कार्ययोजनामा कुप्रथा/कुसंस्कारजन्य हिंसा न्यूनीकरणका लागि कानुनी व्यवस्था गर्ने, लैंगिक हिंसाविरुद्ध चेतनामूलक अभियान चलाउनेलगायत कुरा समेटिएको छ।

महिला अधिकार महासन्धी कार्यान्वयनसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६०	समाजमा लैंगिक विभेद विद्यमान रहनुको साथै महिलालाई नकारात्मक असर पार्ने संस्कृति, परम्परा र प्रथाहरु रहेका कुरा स्वीकार गरिएको छ । महिला अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न विद्यमान कानूनको कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने उद्देश्य कार्ययोजनाले राखेको छ । महिलाविरुद्धको हिंसा नियन्त्रण गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रतिरोधात्मक उपाय अपनाउन गृह मन्त्रालयमार्फत् कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्ययोजना तय गरेको देखिन्छ ।
लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६१	लैंगिक विभेद विद्यमान रहनुका साथै महिलालाई नकारात्मक असर पार्ने संस्कृति, परम्परा र प्रथा अझै प्रचलनमा रहेको तथ्यलाई स्वीकार गर्दै कार्ययोजनाले लैंगिक हिंसा अन्त्यका लागि कार्य गर्न मार्गनिर्देश गरेको देखिन्छ । खासगरी, विद्यमान पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक लैंगिक दृष्टिकोणबाट परिमार्जन गर्ने, महिलाविरुद्ध हुने हिंसाको रोकथाम/अन्त्य गर्ने, महिलालाई विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गराउने नीतिगत प्रतिबद्धता मुखरित भएको देखिन्छ ।
राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना	चौथो राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना (२०७१-७६) निर्माण भई कार्यान्वयनमा आएको छ । यसले मानव अधिकारप्रतिको प्रतिबद्धतालाई व्यावहारिक रूपमा नै सुनिश्चित गर्ने उद्देश्य राखेको छ । कार्ययोजनाले बालबालिकाको समग्र अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, लैंगिक हिंसा अन्त्य तथा महिला अधिकार संरक्षणसमेतको लक्ष्य लिएको देखिन्छ ।
लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति, २०६६	लैंगिक सामानता तथा सामाजिक समावेशीको राष्ट्रिय उद्देश्य हासिल गर्ने उद्देश्यले यो नीति बनाई कार्यान्वयनमा आएको पाइन्छ । यसले लैंगिक तथा सामाजिक समतामूलक, समृद्ध र न्यायपूर्ण समाज निर्माणको दीर्घकालीन सोच अगाडि सारेको छ । कार्यक्रमको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन लगायतमा समावेशितालाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने, लैंगिक संवेदनशीलता, उत्तरदायित्व र जवाफदेहितालाई प्रवर्द्धन गर्नेतर्फ यो लक्षित देखिन्छ ।
राष्ट्रिय मर्यादित महिनावारी नीति (२०७४)	नेपाल सरकारले हालसालै जारी गरेको यस नीतिले महिनावारी व्यवस्थापनका लागि आधारभुत सेवा र सुविधाहरुको सहज उपलब्धता, पहुँच, पर्याप्तता र प्रयोग सहित महिलाले स्वस्थ, सुरक्षित र सम्मानित जिवनयापन गर्नपाउने अधिकारको प्रत्यभूति गर्ने लक्ष्य राखेको छ । महिनावारीलाई मानव अधिकारकारुपमा स्थापित गर्ने, महिनावारीसम्बन्धमा समाजमा देखिएका रुढीवादी/कुसंस्कार तथा कुरिती अन्धविश्वाससम्बन्ध धारणालाई निरुत्साहित गर्दै निर्मुल पार्ने, महिनावारी व्यवस्थापनका लागि आधारभुत सेवा र सुविधाको उपलब्धता र पहुँच बढाउने र जीवनका सबै चरणमा उत्पन्न हुने महिनावारी सम्बन्धी शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा देखिने समस्याहरुलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्य राखेको देखिन्छ । यी उद्देश्य प्राप्तीका लागि आवश्यक रणनीति तथा कार्ययोजना पनि स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ ।
राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०७१	यस नीतिमा स्पष्टरूपमा महिनावारी स्वास्थ्य तथा सरसफाइको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था नभएता पनि समग्र स्वास्थ्य क्षेत्रको नीति अन्तरगत परिवार योजना लगायत यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्यलाई एकीकृत सेवाको रूपमा कार्यान्वयन गरिने र युवा तथा किशोर किशोरी मैत्री स्वास्थ्य सेवाको अवधारणालाई सम्पूर्ण स्वास्थ्य सेवाप्रदायक संस्थाहरुमा समावेश गराइने व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी कानून ल्याइने प्रतिबद्धता पनि जनाइएको छ ।
विद्यालय विकास क्षेत्र योजना	छात्राहरुको महिनावारीका सम्बन्धमा स्वास्थ्य व्यवस्थापन कमजोर रहेका कारण तिनको विद्यालय उपस्थितिमा नकारात्मक प्रभाव परेको कुरालाई मनन गर्दै योजनाले किशोरीको

<p>२०७३/७४- २०७९/८०</p>	<p>सहभागिता बढाउन तथा बीचैमा पढाइ छाड्ने प्रवृत्ति घटाउन तथा सिकाइ उपलब्धि बढाउन उनीहरूको गोपनीयता तथा महिनावारी सम्बन्धी आवश्यकतालाई सम्बोधन गरिने व्यवस्था छ । समग्रमा, विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, र पोषण लगायतका सिपमा आधारित स्वास्थ्य शिक्षा मार्फत आफ्ना विद्यार्थीहरूमा स्वास्थ्य व्यवहारको विकास गराउने उद्देश्य राखेको छ । बालिकाहरूको गोपनीयता तथा महिनावारी सम्बन्धी स्वास्थ्यको आवश्यकता पूरा गरी तिनको विद्यालय सहभागिता तथा सिकाइ उपलब्धि बढाउनु, विद्यालय छाड्ने दर कम गराउनु सबै विद्यालयहरूमा पानी तथा सरसफाइ विषयका सम्पर्क बिन्दु र किशोरी बालिकाहरूको महिनावारी सम्बन्धी स्वास्थ्यव्यवस्थापन हेर्न महिला सम्पर्क बिन्दु मनोनयन गरी विद्यालयमा पानी तथा सरसफाइ योजना निर्माण, स्रोत परिचालन, तथा पानी तथा सरसफाइ गतिविधिको अनुगमन तथा निरीक्षण गराइने व्यवस्था गरिएको छ ।</p>
<p>नेपाल सरकार सरसफाइ गुरुयोजना २०६८</p>	<p>इस गुरुयोजनाले संस्थागत/वातावरणीय सरसफाइ अनतरगत सबै विद्यालयमा बाल, लैङ्गिक र अपाङ्ग मैत्री पानीको सुविधा, चर्पी र साबुन सहितको हात धुने सुविधाका साथै महिनावारी व्यवस्थापनको लागि समेत सुविधा भएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी विद्यालयमा चर्पी र पिसाव फेर्ने ठाउँ (यूरिनल) नभएको कारण उमेर पुगेका छात्राहरूले विद्यालय छोड्ने गरेको कुरालाई मनन गर्दै लैङ्गिक मैत्री विशेषताहरू अन्तर्गत चर्पी सुरक्षित हुने गरी उपयुक्त स्थानमा बनाइनुपर्ने र त्यसका भ्याल, ढोका र भेन्टिलेसनले गोपनीयता कायम गर्नुपर्ने, विद्यालय र अन्य सार्वजनिक संस्थामा पिउने र सफा गर्ने पानीको अतिरिक्त चर्पीमा छात्रा र शिक्षिकाका लागि महिनावारी सम्बन्धी सरसफाइको सुविधा पनि उपलब्ध हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।</p>
<p>किशोरकिशोरीको समग्र विकासका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७०/७१- २०७४/७५)</p>	<p>किशोरकिशोरीको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गर्ने, किशोरकिशोरीलाई सुरक्षित र सबल वातावरणमा आवश्यक सेवा सहज रूपमा प्रदान गर्ने, औपचारिक, अनौपचारिक, प्राविधिक, व्यावसायिक र विशेष शिक्षामा किशोरकिशोरीको न्यायोचित अवसर र पहुँच बढाइ क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, वित्तीय सवाललाई सम्बोधन गर्न किशोरकिशोरीलाई सक्षम बनाउने, किशोरकिशोरीसँग सम्बन्धित निर्णय प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, विविध उमेर, लिङ्ग, यौनिकता, जातजाति, धर्म, भूगोल, भाषा तथा अपाङ्गता भएका किशोरकिशोरीको अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, नतिजामूलक समन्वय, अनुगमन र मूल्याङ्कनको व्यवस्था सुनिश्चित गर्ने यस योजनाको उद्देश्यहरू रहेको देखिन्छ । यस योजनाका कार्यक्रमहरूमा शोरकिशोरीको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य, यौन सम्पर्कबाट हुने सङ्क्रमण, एचआईभी र एड्स, मानसिक स्वास्थ्यलगायत अन्य स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सूचना तथा जानकारीमूलक सामग्रीहरू किशोरकिशोरीको सहभागितामा किशोरकिशोरी-मैत्री वातावरण निर्माण गरी व्यापक रूपमा प्रचारप्रसार र वितरण गर्ने, किशोरकिशोरी विशेषगरी किशोरी र सीमान्तकृत समुदायका किशोरकिशोरीलाई स्वास्थ्य विषयमा सशक्तीकरणका साथै आवश्यक मनोसामाजिक परामर्श सेवा प्रदान गर्ने, विद्यालय तथा अन्य विभिन्न निकायद्वारा प्रदान गरिने स्वास्थ्य सूचना तथा जानकारीहरूको पुनरावलोकन गरी अभि विस्तृत र किशोरकिशोरी-</p>

मैत्री बनाउने, किशोरकिशोरीसँग सम्बन्धित क्लब तथा समूहमा उनीहरूको स्वास्थ्य समस्याहरूमा छलफल गर्न सहज वातावरणको निर्माणमा सहयोग गर्ने, अभिभावक सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रहेका छन् ।

खण्ड चार

छाउपडी प्रथाविरुद्ध उपचार संयन्त्रहरु

छाउपडी प्रथा महिला तथा किशोरीको मानव अधिकार उपभोगमा बाधा सिर्जना गर्ने एक जटिल समस्या हो । यस्ता हानिकारक प्रथा परम्परा संविधान तथा कानुनी रूपमा निषेधित हुनु महत्वपूर्ण छ । साथै, यस्तो हानिकारक प्रथाको उन्मूलनका लागि न्यायिक र गैरन्यायिक उपचार तथा जावाफदेहिताका संयन्त्रहरुको सक्रियता पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ । यसको उन्मूलनमा भूमिका खेल्ने उपचारात्मक तथा जावाफदेहिताका संयन्त्रहरुको यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१. न्यायिक उपचार

संविधानमा छाउपडीलगायत हानिकारक प्रथा परम्पराको नाममा महिला तथा किशोरीविरुद्धका हिंसाबाट संरक्षण गर्न मौलिक हकको प्रत्याभूति गर्नुका अतिरिक्त त्यस्तो हकको यथोचित प्रचलन तथा कार्यान्वयनको सुनिश्चितताको लागि संवैधानिक उपचारको हकको पनि व्यवस्था गरिएको छ^{६२} । सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत र जिल्ला अदालतका क्षेत्राधिकार कुनै न कुनै रूपमा यस विषयको सम्बन्धनका लागि महत्व राख्छन् । अदालतको क्षेत्राधिकारलाई रणनीतिक रूपले उपयोग गरेर छाउपडीलगायत हानिकारक प्रथा परम्पराको उन्मूलनका लागि राज्यका निकायहरुलाई निम्नानुसार जवाफदेही बनाउन सकिन्छः-

छाउपडी प्रथाविरुद्ध न्यायिक उपचारका आयामहरु	
सर्वोच्च अदालतको क्षेत्राधिकारको उपयोग	छाउपडी प्रथालाई प्रश्रय दिने नियम, कानून, निर्णय एवं व्यवहारलाई अमान्य घोषित गर्ने । कानूनमा भएका सकारात्मक व्यवस्थाहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायलाई जवाफदेही बनाउने । छाउपडीको उन्मूलनका लागि संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताबमोजिम गर्नुपर्ने कार्यका लागि सम्बन्धित निकायलाई जवाफदेही बनाउने । छाउपडीको उन्मूलनका लागि विभिन्न तहगत सरकारको बजेट, कार्यक्रम तथा उपायहरू अवलम्बन गर्न लगाउने ।
उच्च अदालतको क्षेत्राधिकारको उपयोग	केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय कानूनमा भएका सकारात्मक व्यवस्थाहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायलाई जवाफदेही बनाउने । छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताबमोजिम गर्नुपर्ने कार्यका लागि सम्बन्धित निकायलाई जवाफदेही

६२ संविधानको धारा ४६: "यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४मा लेखिएबमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक सुरक्षित गरिएको छ ।"

	बनाउने । छाउपडीको उन्मूलनको लागि आवश्यक बजेट, कार्यक्रम तथा उपायहरूको अवलम्बन गर्न लगाउने ।
जिल्ला अदालतको क्षेत्राधिकारको उपयोग	छाउपडी गोठमा राख्ने, छाउपडीजन्य कसुर गर्नेलाई दण्ड जरिवानाको भागीदार बनाउने । छाउपडी गोठमा राख्नबाट रोक्न निषेधाज्ञा जारी गर्ने । छाउपडीजन्य घरेलु हिंसाबाट संरक्षण गर्न अन्तरिम संरक्षणात्मक आदेश जारी गर्ने । पीडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति तथा पुनःस्थापनाका लागि जिम्मेवार बनाउने ।

४.१.१. सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्र

न्यायिक पुनरावलोकन: मौलिक हकका कुनै पनि प्रत्याभूतिमा दखल पुग्ने वा आँच आउने गरी प्रचलनमा रहेको कुनै पनि कानुनी व्यवस्थाको संवैधानिकता परीक्षणको लागि सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत मुद्दा दायर गर्न सकिन्छ^{६३} । कुनै कानून संविधानसँग बाभिएको देखिएमा सो कानूनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई रहेको छ ।

परमाधिकार रिट: त्यसैगरी संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) अनुसार सर्वोच्च अदालतले मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताको प्रचलनको लागि पाँच प्रकारका रिटका अतिरिक्त अन्य जुनसुकै आज्ञा, आदेश वा पूर्जा जारी गर्न सक्तछ ।

सार्वजनिक सरोकारको विवाद: आफ्नो हकहितको प्रतिनिधित्व आफैं गर्न नसक्ने बालबालिका लगायतका वर्ग तथा समुदायको हितमा वा व्यापक सार्वजनिक हितको संरक्षणको लागि सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दायर गर्न सकिने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । मौलिक हकअन्तर्गत नसमेटिएको तर प्रचलित कानूनले सिर्जना गरेको हकको प्रचलनको लागि वैकल्पिक उपचारको व्यवस्था कानूनमा रहेनछ, या त्यस्तो कानुनी उपचार प्रभावकारी हुन नसक्ने अवस्था छ भने पनि धारा १३३ (२) अन्तर्गतको रिट क्षेत्राधिकार आकर्षित हुन्छ । सर्वोच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारको माध्यमद्वारा छाउपडी प्रथाविरुद्ध कानुनी संरक्षण सुदृढ पार्न र सरकारका जिम्मेवार निकायलाई जवाफदेही बनाउन सकिन्छ । छाउपडी तथा अन्य हानिकारक अभ्यास वा हिंसालाई प्रश्रय दिने कानुनी व्यवस्थालाई अमान्य घोषित गराउन सकिन्छ । धारा १३३ अन्तर्गतको संवैधानिक उपचारको यथोचित अभ्यास हुन सक्ने हो भने छाउपडीको रोकथाम तथा त्यसका पीडितको न्यायमा पहुँचलाई अभिवृद्धि गराउन मद्दत पुग्ने देखिन्छ । विगतदेखि नै छाउपडी प्रथा उन्मूलनलगायत

६३ धारा १३३ (१) अन्तर्गत जोसुकै नेपाली नागरिकले न्यायिक पुनरावलोकनकालागि मुद्दा दायर गर्न सक्छ । संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाएमा वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून संविधानसँग बाभिएमा सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाउँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था छ ।

अन्य हानिकारक प्रथा नियन्त्रण गर्न कानुनी लगायतका उपाय अवलम्बन गर्न आदेश दिँदै आएको सन्दर्भमा भविष्यमा पनि यसलाई उपयोग गरेर महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न सकिने देखिन्छ । माथि परिच्छेद ३ अन्तर्गत उल्लिखित न्यायिक निर्णयहरू पनि यसै क्षेत्राधिकार उपयोगका परिणाम हुन् ।

४.१.२. उच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र

वर्तमान संविधानले प्रत्येक प्रान्तमा एक उच्च अदालत रहने व्यवस्था गरेको छ । बालबालिका, महिलालगायत जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहेका वर्ग तथा समुदायको न्यायमा पहुँचलाई सुदृढ पार्न उच्च अदालतले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने देखिन्छ । संविधानको धारा १४४ अनुसार उच्च अदालतले संविधानप्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा भए पनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि आदेशहरू जारी गर्न सक्छ । सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने अधिकार उच्च अदालतलाई रहेको छ । न्यायिक उपचार दिलाउनका लागि उच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानले गरेको छ । उच्च अदालतको विद्यमान रिट क्षेत्राधिकारको यथोचित अभ्यास हुन सके छाउपडीलगायत हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको अन्त्यको लागि योगदान पुग्न सक्छ । खासगरी हानिकारक प्रथा परम्परालाई प्रश्रय दिने खालका कार्यकारी, प्रशासनिक निर्णय तथा तहगत सरकारका निकायबाट हुने पूर्वाग्रही कामकारवाहीहरू रोक्न र सम्बन्धित निकायहरूलाई जवाफदेही बनाउन रिटको उपयोग हुन सक्तछ । छाउपडी प्रथाविरुद्ध जनचेतना जगाउने, छाउपडी प्रथाबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण तथा पुनःस्थापना गर्ने, हिंसापीडित महिला तथा किशोरीको संरक्षणसम्बन्धी कल्याणकारी तथा अधिकारमुखी कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि बजेटको व्यवस्था गर्ने आदि कार्यमा प्रादेशिक तथा स्थानीयस्तरका निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाउन पनि उच्च अदालतको क्षेत्राधिकार बढी उपयोगी हुन सक्तछ ।

त्यसैगरी छाउपडी आदि लैंगिक विभेद एवं हिंसाको स्थानीयस्तरमा यथोचित सम्बोधन गर्नुपर्ने कर्तव्य भएका निकायहरू उदासीन रहेमा तिनीहरूलाई त्यसतर्फ जिम्मेवार बनाई सामाजिक रूपान्तरणको उद्देश्य हासिल गर्ने सन्दर्भमा विद्यमान उच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारको रणनीतिक उपयोग महत्वपूर्ण हुन सक्तछ ।

४.१.३. जिल्ला अदालतको भूमिका

छाउपडी प्रथाका प्रत्यक्ष पीडितहरूको निम्ति न्याय माग्न जाने सुरु निकाय जिल्ला अदालत हो । छाउपडी कसुरसम्बन्धी मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्ने कानुनी कर्तव्य जिल्ला अदालतको रहेको छ । छाउपडीमा दोषीलाई सजाय तोक्ने तथा पीडितको संरक्षणका लागि आवश्यक आदेश दिने काम पनि आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र रहेर जिल्ला अदालतले गर्न सक्तछ ।

छाउपडीको रोकथाम, पीडकलाई दण्ड जरिवाना र पीडितलाई राहत, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना तथा संरक्षणको प्रबन्धका लागि जिल्ला अदालतको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । तथापि, हालसम्म छाउपडीजन्य कसुरका सम्बन्धमा जिल्ला अदालतमा कुनै मुद्दा पुगेको देखिँदैन ।

जिल्ला अदालतलाई आफ्नो क्षेत्रभित्र कुनै निकाय वा अधिकारीले कुनै व्यक्तिको कानूनप्रदत्त हकमा आघात पुऱ्याएमा सो हकको प्रचलनको लागि आवश्यकतानुसार बन्दीप्रत्यक्षीकरण वा निषेधाज्ञाको आदेश जारी गर्ने अधिकार पनि संविधानतः संरक्षित छ । छाउपडीलगायत हिंसा तथा विभेदबाट बालबालिका तथा महिलालाई संरक्षण प्रदान गर्ने सन्दर्भमा यस क्षेत्राधिकारको उपयोग हुन सक्ने देखिन्छ । खासगरी निजी तथा सार्वजनिक निकाय वा कुनै व्यक्तिद्वारा महिला तथा बालबालिकाको हितविपरीत छाउपडी प्रथा परम्परालाई प्रश्रय दिने गरी कुनै कार्य भइरहेको वा हुने प्रबल आशंकाको स्थितिमा त्यस्तो कार्यलाई रोकेर किशोरी तथा महिलालाई संरक्षण प्रदान गर्न पनि जिल्ला अदालतबाट जारी हुने निषेधाज्ञा फलदायी हुन सक्छ ।

विद्यमान मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महल १० नं. एवं मुलुकी देवानी (संहिता) ऐन, २०७४ मा समेत ‘...मुद्दाको विषय वा प्रकृतिबाट नेपाल सरकारको वा सार्वजनिक हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दा नेपाल सरकारले वा अड्डाको अनुमति लिई सर्वसाधारण जोसुकैले पनि वादी भई चलाउन सक्ने’ व्यवस्था रहेको छ । छाउपडीको विषय आफैँमा गम्भीर सार्वजनिक चासो र सरोकारको रूपमा सर्वोच्च अदालतले मान्यता दिइसकेको सन्दर्भमा समाजमा बालबालिका तथा महिलाविरुद्ध विद्यमान हिंसा तथा विभेदजन्य अवस्थाको स्थानीयस्तरमा समाधान गर्न उपर्युक्त कानुनी प्रावधान र जिल्ला अदालतको अधिकार क्षेत्र उपयोगी हुन सक्ने देखिन्छ ।

४.२. राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थामार्फत् उपचार

छाउपडी प्रथाको प्रभावकारी उन्मूलनको लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको भूमिका र जिम्मेवारी पनि महत्वपूर्ण रहन्छ । वर्तमान संविधानले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अलावा राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगलाई समेत संवैधानिक हैसियत प्रदान गरेको छ ।

४.२.१. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग: नेपालमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि विस्तृत कार्यादेश बोकेको संस्था हो, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग । मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुने संविधानको धारा २४९ मा उल्लेख छ । यो दायित्व पूरा गर्न आयोगले मानव अधिकार उल्लंघनको बारेमा व्यक्ति, समूहसँग सोधपुछ र अनुसन्धान गर्न सक्दछ । आयोगको जाँचबुझ तथा अनुसन्धान पीडित वा कुनै व्यक्तिले वा उसको तर्फबाट कसैले गरेको उजुरी वा निवेदनमा मात्र निर्भर हुँदैन । आयोगले कुनै पनि स्रोतमार्फत् प्राप्त गरेको सूचनाको आधारमा वा आफ्नै पहलमा अनुसन्धानको काम अघि बढाउन सक्दछ । छाउपडी प्रथा उन्मूलनका सन्दर्भमा आयोगले आफ्नो कार्यादेश उपयोग गरेर देहायको भूमिका खेल्न सक्छः-

- छाउपडी प्रथाविरुद्धका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनको अनुगमन ।

- उल्लंघनका घटनाहरूको फौजदारी अनुसन्धान गर्ने जिम्मेवारी भएको प्रहरी निकायले आफ्नो कर्तव्य पालन गरे नगरेको अनुगमन ।
- सरकारी निकायहरूलाई छाउपडी प्रथाविरुद्ध उपयुक्त उपाय अपनाउन सिफारिस ।
- पीडितको संरक्षणलाई सुनिश्चित गर्नेतर्फ जवाफदेही बनाउने आदेश, निर्देश ।

४.२.२. राष्ट्रिय महिला आयोग^{१४}: छाउपडी प्रथाको रोकथाम र अन्त्यका लागि राष्ट्रिय महिला आयोगको कार्यादेश र भूमिका पनि महत्वपूर्ण रहेको छ । वर्तमान संविधानले राष्ट्रिय महिला आयोगलाई संवैधानिक अंगको रूपमा स्थापित गरेको छ । अन्य कुराहरूको अलावा महिला हिंसा वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएको वा महिला अधिकार प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध मुद्दा दायर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने दायित्व संविधानले सुम्पेको छ । छाउपडीको सन्दर्भमा आयोगको यो कार्यादेश ज्यादै महत्वपूर्ण रहेको छ ।

त्यस्तै, महिलाको हकहितसँग सम्बन्धित कानून वा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताअन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए वा नभएको विषयमा अनुगमन गरी त्यसको प्रभावकारी पालन वा कार्यान्वयनको उपायसहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने आयोगको अर्को दायित्व हो । यी कार्यादेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको खण्डमा छाउपडी प्रथाको रोकथाम र अन्त्यको लागि सघाउ पुग्दछ ।

४.२.३. राष्ट्रिय दलित आयोग^{१५}: गरिबी, अशिक्षा र पछौटेपनले गर्दा दलित समुदायमा छाउपडीको समस्या निकै उच्च रहेको विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूले देखाइरहेको सन्दर्भमा उक्त समुदायमा छाउपडी प्रथाको रोकथाम वा न्यूनीकरणको लागि दलित आयोगको भूमिका महत्वपूर्ण रहन सक्छ ।

३.३. संसदीय निगरानीको सान्दर्भिकता तथा उपयोगिता

वर्तमान संविधानको धारा ९७ तथा संघीय संसदको कार्य व्यवस्थापन गर्न प्रतिनिधिसभा नियमावली, २०७५ को नियम १७२ तथा राष्ट्रियसभा नियमावली २०७५ को नियम १४७ बमोजिम विभिन्न

६४ धारा २५(१)ले राष्ट्रिय महिला आयोगको देहायका काम कर्तव्य र अधिकार तोकेको छ- (क) महिलाको हक हितसँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने, (ख) महिलाको हक हितसँग सम्बन्धित कानून वा नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता अन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए वा नभएको विषयमा अनुगमन गरी त्यसको प्रभावकारी पालन वा कार्यान्वयनको उपाय सहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, (ग) महिलालाई राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्ने तथा राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न मौजूदा नीति तथा कार्यक्रमको समीक्षा, अनुगमन तथा ङ्घट्ट मूल्यांकन गर्ने र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने, (घ) लैंगिक समानता, महिला सशक्तीकरण तथा महिलासँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन, अनुसन्धान गरी त्यस्ता कानूनमा गर्नुपर्ने सुधारका सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई सिफारिस गर्ने र सोको अनुगमन गर्ने, (ङ) महिला अधिकारसँग सम्बन्धित नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौताको व्यवस्थाबमोजिम नेपालले पठाउनुपर्ने प्रतिवेदन तयारीका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, (च) महिला हिंसा वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएको वा महिला अधिकार प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध मुद्दा दायर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने ।

६५ धारा २५(च)मा आयोगलाई 'जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत वा सामाजिक कुरीतिबाट पीडित भएको वा दलितको हक प्रयोग गर्न नदिएको वा वञ्चित गरेको विषयमा कुनै व्यक्ति वा संस्थाविरुद्ध मुद्दा दायर गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सम्बन्धित निकायसमक्ष सिफारिस गर्ने' अधिकार दिइएको छ ।

विषयगत समितिहरू रहने व्यवस्था छ । त्यसैगरी सबै प्रदेशहरूका प्रदेशसभामा पनि यसता समितिहरू गठन भएका छन् । यी समितिहरूको गठनको उद्देश्य सरकारको विगत र वर्तमान क्रियाकलापहरूको अनुगमन र मूल्यांकनको आधारमा आवश्यक निर्देशन र सुझावहरू प्रदान गरेर सरकारलाई व्यवस्थापिका संसद्प्रति जिम्मेवार बनाउनु रहेको छ । आफूसँग सम्बन्धित विषय र क्षेत्रअनुसार यी समितिहरूको कर्तव्य एवं जिम्मेवारी रहेका छन्, जसमध्ये नीति, कार्यक्रम र स्रोतहरूको मूल्यांकनमार्फत् सम्बन्धित निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिने, राजस्व र खर्चको लागत सम्बन्धमा छानबिन गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्ति दुरुपयोग भए नभएको अनुगमन गर्ने तथा विद्यमान ऐन र नियमअनुसार गर्नुपर्ने काम कारबाहीको लागि आवश्यक निर्देशन दिने रहेका छन् । छाउपडी प्रथा उन्मूलनको सन्दर्भमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा समाज कल्याण समितिको भूमिका र जिम्मेवारी महत्वपूर्ण रहेको छ । महिला, बालबालिका, सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकारका विषयमा प्रदेश संसदमा बन्ने समितिहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् ।

छाउपडी प्रथाविरुद्ध संसदीय निगरानीको प्रयोग

- ❖ विभिन्न समुदाय तथा क्षेत्रमा छाउपडीको समस्या तथा त्यसले मौलिक मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उपभोगमा पारेको प्रभावबारे जाँचबुझ गर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि सरकारी निकायले जिम्मेवारी निर्वाह गरे नगरेको अनुगमन गर्न ।
- ❖ छाउपडी प्रथा रोकथाम र नियन्त्रणका लागि कानुनबमोजिम आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्न निर्देशन दिने ।

३.४. स्थानीय न्यायिक समिति

नेपालको संविधान^{६६} एवं स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४^{६७} अनुसार ७५३ वटा स्थानीय सरकारअन्तर्गत स्थानीय न्यायिक समिति सिर्जना भई क्रियाशील छन् । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ दफा ११ उपदफा २ को खण्ड (ग) को ३२ ले छाउपडी प्रथा लगाएतका सामाजिक कुरिती र अन्धविश्वासको अन्त्य गर्ने र गराउने दायित्व वडा समितिलाय दिएकाले स्थानीय सरकारको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । स्थानीय सरकारको न्यायिक समितिमा आउने कतिपय विवादहरू छाउपडी प्रथासंग सम्बन्धित हुन सक्दछन् जस्तै महिनावारीको समयमा सार्वजनिक बाटो, कुलो, नहर, पोखरी, पाटी पौवा, अन्त्येष्टी स्थल, धार्मिक स्थल वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलको उपयोग गर्न नदिएको विषय स्थानीय न्यायिक समितिले हेर्न सक्दछ । त्यसैगरी, नाबालक छोरी वा पत्नीलाई महिनावारी भएको अवस्थामा खान लाउन नदिएमा वा शिक्षा दिक्षाबाट बञ्चित गरेको अवस्थामासमेत स्थानिय न्यायिक समितिमा उजुरी गर्न सकिन्छ । कतिपय घरेलु हिंसाजन्य विषयमा संरक्षणमात्मक अन्तरिम आदेशहरू दिने व्यवस्था^{६८}ई उपयोग गरेर छाउपडीजन्य हिंसाबाट किशोरीहरूलाई संरक्षण दिलाउन

६६ धारा २१७ (१) कानुनबमोजिम आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति रहनेछ । (२) उपधारा (१) बमोजिमको न्यायिक समितिमा गाउँसभा वा नगरसभाबाट आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुईजना सदस्यहरू रहनेछन् ।

६७ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ दफा ४७ ले स्थानीय न्यायिक समितिको क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।

सकिने देखिन्छ । त्यसका अलावा स्थानीय तहमा अलग्गै कानून बनाएर छाउपडी प्रथा तथा यसले किशोरीमा पारेको प्रभावको बारेमा अनुगमन गर्ने, स्थानीय तहमा नीति, योजना, रणनीति र कार्यक्रम बनाएर समस्या सम्बोधनको पहल गर्ने एवं पीडितलाई न्यायमा पहुँच दिलाउन आवश्यक सहजीकरण गर्न विशेष जिम्मेवारी दिन सकिन्छ ।

खण्ड पाँच

अध्ययनले पहिल्याएका प्रमुख रिक्तता, कमीकमजोरी तथा चुनौतीहरू

५.१. कानुनी उपचार तथा संरक्षणमा समस्या

छाउपडीजनित हिंसाका पीडितले कानुनी उपचार प्राप्त गर्ने वा न्यायमा पहुँच स्थापित गर्ने सन्दर्भमा थुप्रै चुनौतीहरू छन् । कानूनमा दण्डनीय व्यवस्था गरिनु जवाफदेहितातर्फको एउटा खुड्किलो मात्रै हो । २०७२ सालमा मुलुकी ऐनमा संशोधन गरी अदलको १०(ग) मा नयाँ व्यवस्था गरिए पनि यसअनुसार छाउपडीका घटना कानुनी कार्यवाहीको दायरामा ल्याउन सकिएको छैन । यस्ता अधिकांश घटनाहरू धर्म, परम्परा तथा रीतिरिवाजको रूपमा स्वीकार गरिउकोले त्यस्ता घटनालाई आपराधिक वा हिंसात्मक कार्यको रूपमा समाजले लिएको पाइँदैन । यस्ता घटनासम्बन्धी एकाध जाहेरी दर्ताका प्रयास भए पनि कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले दर्ता गर्न इन्कार गरेका उदाहरण छन् । छाउपडीजन्य हिंसाका पीडितलाई कानुनी उपचार दिलाउने सन्दर्भमा देखिएका तथा सरोकारवालाले औँल्याएका समस्याहरू निम्न छन्:-

१. **छाउपडीजन्य कसुरको परिभाषा अपर्याप्त:** मुलुकी अपराध (संहिता) ऐनको दफा १६८(३)मा छाउपडीजन्य हिंसालाई दण्डनीय बनाउने गरी समेटिएको प्रावधान पर्याप्त छैन । यो केवल सांकेतिक प्रकृतिको छ । यससँग जोडिएका सबै आपराधिक तत्वहरूलाई अपराधको परिभाषाभित्र पारेको छैन ।

२. **हदम्यादको संकुचित व्यवस्था:** छाउपडीमा संलग्नलाई दण्डित गर्न अभियोगपत्र दर्ता गर्न दिइएको ६ महिनाको हदम्याद अपर्याप्त छ । पूर्वाग्रहीपूर्ण सामाजिक दृष्टिकोण तथा किशोरी पीडित भएको अवस्थामा उनीहरु आफैले उजुरी दिन अग्रसर हुन नसक्ने अवस्था हुँदा पनि हदम्याद अपर्याप्त र अव्यावहारिक देखिन्छ ।

३. **स्थानीय सरकारको जिम्मेवारीको अपर्याप्त व्यवस्था:** स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा १२(२)(ग) को देहाय १२ मा छाउपडीलगायत शदीऔँदैखि विद्यमान त्यस्ता हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको उन्मूलनको विषयलाई गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य तथा अधिकारअन्तर्गत समेटिनुपर्नेमा केवल वडा समितिको क्षेत्राधिकारअन्तर्गत मात्रै सीमित छ । त्यसैगरी छाउपडी उन्मूलनको जिम्मेवारी स्थानीय सरकारले कसरी वहन गर्ने भन्ने स्पष्ट मार्गदर्शन गर्न ऐन चुकेको छ ।

४. **अपराधको गाम्भीर्यअनुरूप सजायको अभाव:** छाउपडीको सन्दर्भमा एकातर्फ मुलुकी अपराध संहितामा तोकिएको सजायको मात्रा (३ महिनासम्म कैद वा ३ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना) न्यून छ भने अर्कोतर्फ के कति सजाय गर्ने भन्ने कुरा पूर्णतः न्यायाधीशको स्वविवेकमा छाडेको छ ।

५. **कतिपय विद्यमान कानूनहरु छाउपडीका सन्दर्भमा उपयोगमा नल्याइएको:** छाउपडीजन्य भेदभाव तथा हिंसालाई सम्बोधन गर्न घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ तथा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतविरुद्धको ऐन, २०६८ का व्यवस्थाहरुको सान्दर्भिकता हुने भए पनि छाउपडीका सन्दर्भमा यी व्यवस्थाहरुको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन ।

६. **पुरातन सामाजिक सोचमा परिवर्तनको अभाव:** छाउपडीसम्बन्धी विभिन्न ऐन कानूनले गरेका व्यवस्थाहरुबारे व्यापक जनचेतना जागृत नगराईकन तिनको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन सकिँदैन । तथापि, यसबारे सचेतना सामुदायिक स्तरमा मात्रै नभएर कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरुका बीचमा पनि न्यून रहेको गुनासो व्याप्त छ ।

७. **पीडित तथा साक्षीको संरक्षणमा ध्यान पुग्न नसकेको:** पीडितलाई दिइनुपर्ने संरक्षणात्मक उपायहरु कानूनले समेटेको देखिँदैन । यस्ता हानिकारक प्रथा तथा परम्परासम्बन्धी अपराधहरुमा पीडित र तिनको साक्षीलाई यथोचित संरक्षणको व्यवस्था नभई कानून कार्यान्वयनले मूर्तरूप लिने देखिँदैन ।

८. **जाहेरी दर्ता तथा फौजदारी अनुसन्धानको इन्कारीविरुद्ध जवाफदेहिताको अभाव:** नेपालको फौजदारी कानूनअन्तर्गत जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्ने दायित्व प्रहरीमा रहेको भए तापनि व्यावहारिक रूपमा यसको परिपालना हुन नसक्दा छाउपडीलगायत अन्य अपराधमा पीडित महिला र बालबालिकालाई न्याय प्रदान गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ । लैंगिक हिंसाका सन्दर्भमा सहजरूपले उजुरी नै दर्ता नगर्ने र दर्ता गरिहाले पनि अनुसन्धानको कारबाही अगाडि नबढाउने समस्या छ । खासगरी जाहेरी दर्ता गर्न अस्वीकार गर्नेलाई कुनै सजाय नतोकिएको अवस्थामा जिम्मेवार अधिकारीलाई जवाफदेही बनाउन सकिने अवस्था छैन ।

९. **उजुरीको लागि पीडितमा निर्भरता:** छाउपडीका पीडित-पीडकको नातासम्बन्ध हुने हुँदा र नाबालिग हुँदाको अवस्थामा पनि आफूलाई परेको अन्यायको बारेमा सचेत भई उजुरी गर्ने अवस्था बन्दैन । यस्तो अवस्थामा पीडितलाई अन्य कुनै निकाय वा व्यक्तिको सहायताको दरकार पर्दछ । तर, त्यस्तो उजुरी दिन सहायता सजिलै उपलब्ध हुने अवस्था छैन ।

१०. छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी निर्देशिकाका सन्दर्भमा देखिएका कमीकमजोरी

- ❖ निर्देशिका आफैँमा बन्धनकारी दस्तावेज नभई नैतिक दायित्व सिर्जना गर्ने प्रकृतिको भएको ।
- ❖ कार्यान्वयनका विविध पक्षका विषयमा अनुगमन, मूल्यांकन तथा जवाफदेहिताको प्रबन्धको रिक्तता रहेको ।
- ❖ कार्यक्रमहरूको पहिचान गर्ने सन्दर्भमा पनि निर्देशिका सतही रहेको ।
- ❖ समस्याका सबै आयामलाई समेट्ने तथा यसका कारक तत्वलाई पहिचान गरी सम्बोधन गर्नेतर्फ लक्षित हुन नसकेको ।
- ❖ जनसमुदायमा निर्देशिकाको बारेमा चेतनाको अभाव रहेको ।
- ❖ निर्देशिकालाई समयानुकूल संशोधन गर्ने, अद्यावधिक गराउने प्रयास नभएको ।

११. कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनका समस्या

- ❖ छाउपडीजस्ता हिंसा तथा भेदभावजन्य प्रथा परम्पराबाट संरक्षण दिलाउने कानुनी व्यवस्थाबारे चेतनाको अभाव छ ।
- ❖ छाउपडीको नाममा गरिने छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्यलाई दण्डनीय अपराधभन्दा पनि स्वीकार्य सामाजिक परम्परा ठान्ने प्रवृत्ति समाजमा छ, जसबाट कानून कार्यान्वयनकारी निकायहरू पनि प्रभावित छन् ।
- ❖ छाउपडीजन्य भेदभाव तथा हिंसाविरुद्ध जाहेरीलाई अस्वीकार गर्ने तथा मेलमिलापको विषय बनाउने उदाहरण देखिएको छ ।
- ❖ स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनले वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारअन्तर्गत छाउपडी उन्मूलनको कर्तव्य तोकेको भए पनि यसलाई कसरी कार्यान्वयनमा लाने भन्ने सन्दर्भमा अझै कार्यविधिगत स्पष्टता छैन ।

१२. गैरन्यायिक उपचारमा समस्या

- ❖ छाउपडीजन्य हिंसा तथा भेदभाव अन्त्यतर्फ सरकारलाई जवाफदेही बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग तथा राष्ट्रिय दलित आयोगको भूमिका प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन ।
- ❖ छाउपडीजस्ता हानिकारक प्रथा तथा परम्पराहरू र तिनले महिला तथा बालबालिकालाई पारेको प्रभावका बारेमा राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूबाट अग्रसरताका साथ अनुगमन गर्ने प्रयास भएको देखिँदैन ।

१३. फैसला कार्यान्वयनका सन्दर्भमा देखिएका चुनौती

- ❖ छाउपडीलगायत हानिकारक प्रथा तथा परम्पराको उन्मूलनका लागि भएका फैसला कार्यान्वयनको प्रभावकारी अनुगमन हुन नसक्नु ।
- ❖ फैसलाहरूको प्रचारप्रसार तथा कार्यान्वयनका बारेमा सम्बन्धित सरोकारवाला संघसंस्थाहरूबाट पर्याप्त पहल हुन नसक्नु ।

खण्ड छ

निष्कर्ष तथा सुभावहरू

६.१. निष्कर्ष

विगतदेखि नै छाउपडी प्रथाको उन्मूलनका लागि केही प्रयासहरू भए पनि तिनीहरूले व्यवहारमा सार्थक परिणाम ल्याउन नसकेको प्रकाशमा आएका विभिन्न तथ्य एवं घटनाहरूले पुष्टि गर्दछन् । पछिल्लो समयमा लैंगिक समानता ऐन, २०७२ का माध्यमबाट मुलुकी ऐनको अदलको महलमा संशोधन गरी प्रथा परम्पराको आधारमा भेदभाव गर्ने कार्यलाई दण्डनीय अपराध घोषित गरिनु तथा मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ मा रजस्वला वा सुत्केरी अवस्थामा छाउपडीमा राखेर वा नराखेर कुनै किसिमको विभेद गर्ने कार्यलाई दण्डनीय अपराधको रूपमा निषेधित गरिनुलाई सकारात्मक पहलको रूपमा लिन सकिन्छ । तथापि, सर्वोच्च अदालतको आदेशले निर्देश गरेजस्तो एवं समस्याको गम्भीरताअनुरूपको कानुनी प्रबन्ध भने हुन सकेको छैन ।

छाउपडी कुप्रथाका विरुद्ध जेजति सकारात्मक कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरू विद्यमान छन्, तिनीहरूको कार्यान्वयन अवस्था पनि दयनीय छ । अपराधको रूपमा परिभाषित भए पनि अपराधको सूचना लिने तथा त्यसलाई अनुसन्धानको प्रक्रियामा लगेर कानूनबमोजिम अगाडि बढाउने सन्दर्भमा नेपाल प्रहरीका जिम्मेवार पदाधिकारीहरू नै उदासीन बन्ने गरेको देखिएको छ । जाहेरी दर्खास्त नै दर्ता गर्न इन्कार गर्ने कार्यले अभै पनि यस प्रथाप्रतिको सामाजिक धारणालाई मलजल गर्न मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी निर्देशिका २०६४ अस्तित्वमा रहे पनि यो कामयावी बनेको छैन । सर्वोच्च अदालतको आदेशको यान्त्रिक परिपालना सिवाय अरु कुनै उद्देश्य मुखरित भएको देखिँदैन । न त यसलाई समायानुकूल परिवर्तन गरी प्रभावकारी बनाउने कोसिस भएको छ, न त यसमा भएका प्रावधानहरु व्यावहारिक रुपमा नै लागू हुन सकेका छन् । सर्वोच्च अदालतको आदेशबमोजिम जारी गरिएको निर्देशिकालाई पनि समयसापेक्ष अद्यावधिक नहुँदा र यसको परिपालना तथा कार्यान्वयन पक्षको अनुगमन तथा मूल्यांकनको परिपाटी नबस्दा सकारात्मक प्रभाव पर्न सकेको छैन ।

बदलिँदो परिप्रेक्ष्यमा नयाँ संविधानअनुरूप स्वास्थ्य, शिक्षा तथा खाद्य अधिकार लगायतका विषयमा तर्जुमा हुँदै गरेका कानूनहरुलाई छाउपडी उन्मूलनमा बल पुग्ने गरी उपयुक्त व्यवस्था गर्ने अवसरको रुपमा सदुपयोग गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी संघीयताको सन्दर्भमा यस समस्याको समाधानका लागि तीनै तहका सरकारहरुको भूमिका महत्वपूर्ण हुने देखिन्छ । त्यसमध्ये पनि स्थानीय तहका सरकारले स्थानीय समुदायसँगको सहकार्य तथा परामर्शमा आफ्नो गाउँठाउँबाट छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्नका लागि आवश्यक नीति, कानून, योजना तथा कार्यक्रम तय गरी अगाडि बढ्न सक्छन् । यस सन्दर्भमा न्यायिक, गैरन्यायिक उपचारका सयन्त्र एवं संसदीय निगरानीको सक्रियता तथा तिनको सकारात्मक उपयोग अपेक्षित छ । प्रवर्द्धनात्मक तथा निरोधात्मक गतिविधिहरु बढाएर एकातर्फ सामाजिक मूल्य मान्यताहरुमा रुपान्तरण ल्याउन आवश्यक छ भने अर्कोतर्फ रजस्वला वा सुत्केरी अवस्थामा छाउपडी प्रथाको नाममा महिला तथा किशोरीलाई स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने तथा अरुसरह नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुनबाट वञ्चित गर्ने, बन्देज लगाउने एवं बहिष्कार गर्ने कार्यलाई अपराध हो भन्ने सन्देश फैलाउन आवश्यक छ ॥ तसर्थ, विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत प्रावधानको कार्यान्वयनका साथै छाउपडी प्रथा उन्मूलनका उपायान्तर्गत फौजदारी जवाफदेहिताको पाटोलाई प्राथमिकतामा राख्ने गरी नीतिगत तथा कानुनी सुधार जरुरी देखिएको छ ।

६.२. सिफारिसहरु

माथिको निष्कर्ष तथा छाउपडी सम्बन्धमा अध्ययन समूहले जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लामा गरेका जिल्लास्तरीय परामर्श बैठक, मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरुमा अभिव्यक्त प्रतिक्रिया, धारणा तथा सुझावहरुलाई आधार मानी छाउपडी प्रथालाई उन्मूलन गरी महिला तथा किशोरीले अरुसरह आफ्ना स्वतन्त्रता तथा मानव अधिकारलाई निर्बाध रुपमा उपभोग गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्नका लागि निम्न उपायहरु सुझाइएको छ:-

सुझावहरु	जिम्मेवार निकाय
१. छाउपडीजन्य अपराधको सबै तत्व तथा अवयवलाई छाउपडी कसुरभिन्न समेटिने गरी मुलुकी अपराध संहितामा परिभाषित गर्ने वा अलगगै कानून बनाई लागू गर्ने: सर्वोच्च अदालतको आदेशअनुरूप 'छाउपडीमा राख्ने, छाउपडीमा बस्न प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष बाध्यता सिर्जना गर्ने, रजस्वला तथा सुत्केरी अवस्थामा छुवाछुतको व्यवहार गर्ने, छाउपडी प्रथाको नाममा वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरिक तथा राजनीतिक जीवनमा सहभागी हुन बन्देज लगाउने,	प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, महिला

<p>सामाजिक बहिष्कार गर्ने एवं यस्ता कार्यहरूलाई प्रश्रय दिने, छाउपडी प्रथाको औचित्य पुष्टि गर्न अभिव्यक्ति दिने' लगायतका कार्यलाई समेटने गरी कसुरको परिभाषा गर्नु पर्दछ । साथै छाउपडी प्रथालाई समर्थन गर्ने उद्देश्यले छाउगोठमा बस्ने र रजस्वला भएको भनी व्यक्तिको गोपनीयता भंग गर्ने गराउनेजस्ता व्यवहारहरूलाई दण्डनीय हुने गरी कानूनमा संशोधन, परिमार्जन वा अलग्गै कानूनको निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउन वाञ्छनीय छ ।</p>	<p>बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, संघीय संसद ।</p>
<p>२. छाउपडीजन्य अपराधिक कार्यको गम्भीरताअनुरूप हुने गरी विद्यमान दण्डात्मक कानुनी व्यवस्थालाई संशोधन गरी निम्नानुसार व्यवस्था राख्ने:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ छाउपडी प्रथाजन्य कसुरको गम्भीरता अनुरूप हुने गरी न्यूनतम तथा अधिकतम कैद र जरिवाना हुने (न्यूनतम १ महिनादेखि ६ महिनासम्म कैद र १० हजारदेखि ५० हजारसम्म जरिवाना) ❖ बालबालिकाको हकमा १८ वर्ष नपुग्दासम्म हदम्याद निलम्बित हुने तथा लागु नहुने ❖ पीडितलाई आवश्यक संरक्षण प्रदान गर्ने, ❖ जाहेरी तथा सूचना दर्ता गर्न पीडितलगायत जानकार जो कसैको पनि सहज पहुँच स्थापना गर्ने र ❖ सूचनादातालाई प्रोत्साहित गर्ने, ❖ पीडितलाई परिपूरणको अधिकार हुने । 	<p>कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, संघीय संसद ।</p>
<p>३. जाहेरी दर्ता नगर्नेविरुद्ध जवाफदेहिताको व्यवस्था गर्ने: पीडितको जाहेरी दर्खास्त दर्ता गर्न एवं फौजदारी कारवाही चलाउन इन्कार गर्ने पदाधिकारीलाई दण्ड जरिवाना तथा विभागीय कारवाही हुने लगायतका कानुनी व्यवस्था गर्ने ।</p>	<p>कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय ।</p>
<p>४. छाउपडी प्रथाविरुद्ध अग्रसक्रिय नागरिक भूमिकाको प्रवर्द्धन गर्ने: दण्डहीनता अन्त्यका लागि छाउपडी प्रथाविरुद्ध घटनाको सूचना जुनसुकै माध्यमद्वारा नजिकको सार्वजनिक निकाय वा सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीसमक्ष गर्न सक्ने र जो कसैले कसुर सम्बन्धमा थाहा पाएमा सो को सूचना वा जाहेरी सम्बन्धित निकायमा गर्नुपर्ने कार्यलाई नागरिक दायित्वको रूपमा प्रवर्द्धन गर्ने ।</p>	<p>प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गृह मन्त्रालय ।</p>
<p>५. अग्रसक्रिय उजुरी तथा अनुसन्धानको परिपाटी बसाउने: सामाजिक स्वीकार्यता भएका छाउपडीजन्य हिंसा तथा भेदभाव लगायतका अपराधमा अनुसन्धान र अभियोजनका लागि उजुरीमा निर्भर हुनु उपयुक्त नहुँदा अग्रसक्रिय निगरानी तथा फौजदारी कारवाही अगाडि बढाउने परिपाटी बसाउन सबै जिल्ला प्रहरी कार्यलयहरूलाई परिपत्र जारी गर्ने । छाउपडीजन्य हिंसा तथा भेदभाव कायम रहेका गाउँपालिकाहरूमा</p>	

वडास्तरमै लैगिक हिंसा निगरानी समुह गठन गर्ने र तत्कालै उजुरी तथा कारवाहिका लागि परिचालन गर्ने ।	
<p>६. अनुसन्धान र अभियोजनको प्रभावकारिता: छाउपडी प्रथाको नाममा हुने किशोरी तथा महिलाविरुद्धका अपराधिक क्रियाकलापहरूलाई रोकथाम गर्न, समाजमा हतोत्साहको वातावरण सिर्जना गर्न तथा अपराधिक गतिविधि भएमा तिनको फौजदारी अनुसन्धान तथा अभियोजनको कारवाही चलाउने सन्दर्भमा तदारुकता देखाउनका लागि गृह मन्त्रालयले प्रहरी कार्यालय, महान्यायाधिवक्ता र मुख्य न्यायाधिवक्ताले मातहतका सरकारी अधिवक्ताको कार्यालयहरूलाई समय-समयमा निर्देशन दिने, सुपरिवेक्षण गर्ने एवं विभागीय कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाउने ।</p>	गृह मन्त्रालय, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय ।
<p>७. छिटोछरितो कारवाहीको कार्यविधि: छाउपडीसम्बन्धी कसुरको मुद्दामा नियमित सुनुवाई पद्धति अवलम्बन गरी न्याय निरुपण गर्नुपर्ने प्रबन्ध गर्ने ।</p>	सर्वोच्च अदालत
<p>८. विद्यमान कानून कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउने: छाउपडी प्रथाविरुद्धका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अपरिहार्यतालाई आत्मसात् गरी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय सरकारले समन्वयात्मक रूपमा एकीकृत तथा आ-आफ्नो तहमा देहायका रणनीतिक उपायहरू अवलम्बन गर्ने/गराउने:-</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ कानुनी व्यवस्थाहरूको बारेमा समुदायस्तरमा व्यापक जनचेतना जागृत गर्न नागरिक समाज एवं सञ्चार जगतसँगको सहकार्यमा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम तथा गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने । ❖ आधारभूत तहको पाठ्यक्रममा छाउपडी प्रथा र यसले सिर्जना गर्ने महिला तथा किशोरीविरुद्धका हिंसा र भेदभावका विषयलाई समेट्ने । ❖ स्थानीय, प्रदेश तथा संघीय तहका लोक सेवा एवं अन्य तालिमका पाठ्यक्रमहरूमा यस विषयलाई समावेश गर्ने । ❖ छाउपडी प्रथाविरुद्धको कानुनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा समुदायमा कानुनी सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।^{६९} ❖ धामी, भ्रांकी, पण्डित, पुरोहित तथा विभिन्न धार्मिक समुदायका अगुवाहरूलाई छाउपडी प्रथाका विरुद्धमा सकारात्मक रूपमा उपयोग गर्न आवश्यक कार्यक्रम बनाई लागू गर्ने ।^{७०} ❖ छाउपडी प्रथाविरुद्धका सूचना वा जाहेरी दिनेलाई उचित प्रोत्साहनको समेत व्यवस्था गर्दै बढीभन्दा बढी उजुरी प्राप्त गरी कारवाही चलाउन सक्ने सहज अवस्थाको सिर्जना गर्ने । 	नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सम्बन्धित प्रदेश मन्त्रिपरिषद्, सम्बन्धित गाउँपालिका तथा नगरपालिका ।
<p>९. स्थानीय सरकारको भूमिका प्रवर्द्धन गर्ने:</p>	सम्बन्धित

६९ छाउपडी सम्बन्धमा गरिएका जिल्लास्तरीय परामर्श बैठकहरू/मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता/लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरूको प्रतिवेदन, २०७४, हेर्नुहोस्, अनुसूची १ ।

७० छाउपडी सम्बन्धमा गरिएका जिल्ला स्तरीय परामर्श बैठकहरू/मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता/लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरूको प्रतिवेदन, २०७४, हेर्नुहोस्, अनुसूची १ ।

<ul style="list-style-type: none"> ❖ छाउपडी प्रभावित क्षेत्रका स्थानीय सरकारहरूले छाउपडी प्रथाजनित हिंसाबाट महिला तथा किशोरीहरूलाई संरक्षण गर्न तथा यो प्रथालाई जरैदेखि उन्मूलन गर्नका लागि स्थानीय बजेटको परिचालन गरी विशेष योजना तथा कार्यक्रम बनाई लागू गर्ने । ❖ छाउपडी प्रथाविरुद्ध लाग्ने व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई सम्मान गर्ने । बाधा सिर्जना गर्नेहरूलाई हतोत्साहित गर्न बन्देजात्मक (जस्तो स्थानीय तहबाट प्रदान गर्ने सेवा सुविधा रोक्का गर्ने) उपायहरू अवलम्बन गर्ने, स्थानीय सेवा सुविधा वितरणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने । ❖ छाउपडी प्रथा कायम रहेका क्षेत्रमा स्थापित सञ्चार माध्यमहरूले यसविरुद्ध चेतनामूलक सामग्रीको प्रचारप्रसार गर्ने गराउने दायित्वलाई स्थानीय सरकारको सञ्चारसम्बन्धी नीतिमा व्यवस्था गर्ने । ❖ स्थानीय निकायका क्षमता विकास तालिममा छाउपडी प्रथासम्बन्धी नीति तथा कानून सम्बन्धमा तालिम पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने । ❖ स्थानीय तहका कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्यांकनको सूचकमा छाउपडी लगायतका हानिकारक प्रथा तथा परम्परा उन्मूलनमा पुऱ्याएको योगदानलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गर्ने । <p style="text-align: center;">१०. छाउपडी प्रथा विरुद्ध सचेताना अभियान सञ्चालन गर्ने</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ पर्चा पम्प्लेट, अडियो, भिडियो, एफएम रेडियो, सडक नाटक, सामाजिक सञ्जाल लगायतको अधिकतम उपयोग गरी पर्याप्त प्रचारप्रसार मार्फत जनचेतना अभिवृद्धि गराउने । ❖ धामी, भाँक्री, पुजारी, पण्डित, धार्मिक अगुवा तथा धार्मिक संस्थाहरूसँग निरन्तर सहकार्य गरी छाउपडी प्रथाविरुद्ध ज्ञान, सीप र धारणा रूपान्तरणसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ❖ धामी, भाँक्री, पुजारी, पण्डित, धार्मिक अगुवाहरूलाई छाउपडी प्रथाविरुद्ध सामाजिक अभियन्ताका रूपमा परिचालन गरी सामुदायिक सचेतना र जागरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ❖ समुदायस्तरमा छाउपडीविरुद्ध व्यवहार र धारणा परिवर्तनसम्बन्धी ज्ञान, सीप, शिक्षा तथा सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने । ❖ छाउपडी प्रचलनविरुद्धका घटनाको सूचना तथा उजुरी गर्नका लागि प्रोत्साहन गर्ने । कानुनी सहायता र अनुसन्धान कारवाहीमा सहयोग पुऱ्याउने र पीडितलाई संरक्षण प्रदान गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने । ❖ छाउपडी प्रथामुक्त समुदाय/गाउँ/नगरपालिका घोषणाका कार्यक्रमको आयोजना गर्ने । 	<p>गाउँपालिका, नगरपालिका, स्थानीय न्यायिक समिति तथा वडा समिति । संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।</p>
<p>११. छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी निर्देशिकामा व्यापक परिमार्जन:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ छाउपडी प्रथालाई सबैले बुझ्ने गरी महिलाको मासिक धर्म, रजस्वला, छुई हुने 	<p>महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण</p>

<p>र सुत्केरीको अवस्थामा हुने भेदभावलाय समेत समेटने गरी परिभाषा गर्नुका साथै छाउपडी बस्ने, छाउपडी गोठ र छाउपडी प्रथा भन्ने शब्दको अर्थ स्पष्ट गर्नुपर्ने ।</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ निर्देशिकाको उद्देश्यमा 'रजस्वला वा सुत्केरीको अवस्थालाई अशुद्धताको संज्ञा दिई घरमा बस्न नदिने, छाउपडी गोठमा बस्नुपर्ने, दही, दूध, घ्यूजस्ता पोषिलो खान नदिने, सार्वजनिक स्थलको प्रयोग र प्रवेश निषेध गर्नेजस्ता किशोरी तथा महिलाको सुरक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा, सहभागिता र विकासमा प्रतिकूल असर पार्ने, किशोरी तथा महिलाविरुद्ध भेदभावपूर्ण व्यवहार र हिंसा हुन जाने भई उनीहरूको मौलिक मानव अधिकारमा गम्भीर असर गर्ने भएकोले यस्तो कुप्रथालाई उन्मूलन गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने' कुरामा जोड दिनुपर्ने । ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि नेपाल सरकारले गर्नुपर्ने तत्कालीन तथा दीर्घकालीन कार्यक्रमहरूलाई विस्तृतीकरण गरिनुपर्ने । ❖ नयाँ राजनीतिक संरचनाअन्तर्गत केन्द्रीय तहमा महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रीको संयोजकत्वमा र प्रदेश तहमा महिला, बालबालिकाको हकहित हेर्ने विषयगत मन्त्रीको संयोजकत्वमा छाउपडी उन्मूलन निर्देशन समितिको संरचनागत व्यवस्था गर्ने । ❖ छाउपडी उन्मूलनमा स्थानीय सरकारअन्तर्गत खासगरी वडा समिति तथा न्यायिक समितिको भूमिकाको बारेमा निर्देशिकाले मार्गनिर्देश गर्ने । ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी समितिहरूमा नागरिक समाजलगायत सबै पक्षको समावेशी प्रतिनिधित्वको व्यवस्था गर्ने । ❖ संघ, प्रदेश, जिल्ला, नगर/गाउँपालिका तथा वडास्तरीय समितिहरूको कम्तीमा हरेक ३ महिनाको एकपटक बैठक बस्नुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने । ❖ नगर/गाउँपालिका र वडा समितिलाई छाउपडीमुक्त क्षेत्रको घोषणाका सम्बन्धमा प्रक्रियागत व्यवस्था तथा मापदण्ड तोक्ने । ❖ प्रदेश र जिल्ला समन्वय समिति, स्थानीय तह (गाउँ तथा नगरपालिका), वडा समिति, विद्यालयहरू, जिल्ला तथा स्थानीय प्रहरी कार्यालयहरूमा गुनासो लिने र सम्बन्धित निकायमा पठाउन डेस्क रहने व्यवस्था राख्ने । ❖ छाउपडी प्रभावित क्षेत्रहरूमा हरेक वर्ष छाउपडीविरुद्ध सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभाव के परेको छ र विद्यमान अवस्था कस्तो छ भन्नेबारे सम्परीक्षण गर्ने व्यवस्था राख्ने । <p>११निम्न विषयगत उपायहरू समावेश गर्ने:-</p> <p>मूल्य मान्यताको रुपान्तरण:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ धार्मिक दृष्टिकोण र मान्यतालाई मानवीय मर्यादाअनुकूल व्याख्या विवेचना गर्न प्रोत्साहित गर्ने र त्यस्तो व्याख्यालाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यक्रम आयोजना गर्न धर्मगुरुहरूलाई सहयोग र प्रोत्साहन दिने । 	<p>मन्त्रालय । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय । संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ।</p>
--	---

- ❖ चाडपर्व वा खुसीयालीमा किशोरी तथा महिलाको स्वास्थ्य, सरसफाइ तथा स्वच्छता प्रवर्द्धनमा सहयोग पुग्ने सामग्रीहरु उपहार दिने प्रचलनलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
- ❖ परम्परागत तथा पुरातन विश्वास र मान्यतालाई रुपान्तरण गर्ने चेतनामूलक कार्यक्रमहरुको आयोजना गर्ने ।

स्वास्थ्य तथा सरसफाइ क्षेत्र सम्बन्धमा:

- ❖ महिनावारी व्यवस्थापनका लागि आधारभूत सेवा र सुविधाहरुको सहज उपलब्धता, पहुँच, पर्याप्तता र प्रयोग सहित महिलाले स्वस्थ, सुरक्षित र सम्मानित जिवनयापन गर्नपाउने अधिकारको प्रत्यभूति गर्ने
- ❖ स्वास्थ्य तथा पोषण चेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरुमा छाउपडीको विषयलाई मूल प्रवाहीकृत गर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रभावित क्षेत्रमा महिनावारीसम्बन्धी स्वास्थ्य समस्यामा निःशुल्क उपचार सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रभावित क्षेत्रका किशोरी तथा महिलाहरुलाई स्यानिटरी प्याड बनाउने सीप सिकाउने तथा प्याड बनाउन आवश्यक सामग्रीहरु अनुदानमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रभावित क्षेत्रमा गरिवीको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दै वैयक्तिक सरसफाइ तथा स्वास्थ्य प्रवर्द्धनका सामग्रीहरु (जस्तै स्यानिटरी प्याड बनाउने सामग्री, डिस्पोजल बक्स, शौचालय तथा बाथरुम निर्माणका सामग्रीहरु, साबुन, तातोपानीले नुहाउन गिजर)मा कर छुट, सहूलियत दर तथा अनुदानमा वितरण गर्ने ।

शिक्षा :

- ❖ आधारभूत तहकै पाठ्यक्रममा छाउपडी प्रथाको विषयलाई समावेश गरी अध्ययन अध्यापन गर्ने गराउने व्यवस्था गर्ने,
- ❖ छाउपडी समस्या रहेका क्षेत्रका हरेक विद्यालयमा स्यानिटरी प्याड व्यवस्थापन, महिलामैत्री आधारभूत सुविधासहितको शौचालयको प्रबन्ध गर्ने ।
- ❖ छाउपडी समस्या निगरानीका लागि प्रभावित क्षेत्रका विद्यालयमा सम्पर्क शिक्षिका तोक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- ❖ विद्यार्थी र अभिभावकहरुलाई लक्षित गरी छाउपडी प्रथाविरुद्ध अतिरिक्त क्रियाकलापको रुपमा विविध सचेतनामूलक जागरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- ❖ सबै विद्यालयमा महिनावारी स्वास्थ्य तथा सरसफाई व्यवस्थापनका लागि आवश्यक संरचना, सेवा सुविधा तथा चेतन किशोरीहरुमा स्वास्थ्य व्यवहारको विकास गराउने बालिकाहरुको गोपनीयता तथा महिनावारी सम्बन्धी स्वास्थ्यको आवश्यकता पूरा गरी तिनको विद्यालय सहभागिता बढाउने ।
- ❖ सबै विद्यालयमा किशोरी बालिकाहरुको महिनावारी सम्बन्धी स्वास्थ्यव्यवस्थापन हेर्न महिला

<p>सम्पर्क बिन्दु मनोनयन गरी विद्यालयमा पानी तथा सरसफाइ योजना निर्माण, स्रोत परिचालन, तथा पानी तथा सरसफाइ गतिविधिको अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने ।</p> <p>अनुगमन:</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ निर्देशिकाको परिपालना भए-नभएको सन्दर्भमा प्रभावकारी अनुगमन र नियमनका लागि सरोकारवालाहरूसँगको छलफलमा अनुगमन संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने । ❖ छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी बनेका नीति तथा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धमा संघ, प्रदेश, जिल्ला, नगरपालिका र गाउँपालिकाले वार्षिक रुपमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गरी सोको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने । 	
<p>११२. राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरुको प्रभावकारीता : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग तथा दलित आयोगले छाउपडी प्रथाजनित हिंसाका कारण महिला तथा किशोरीले मानव अधिकार उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुनुपरेको सन्दर्भमा समन्ययात्मकरूपमा निरन्तर अनुगमन गरी कानुनी तथा नीतिगत सुधार, कानून कार्यान्वयन, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गतका दायित्वहरुको परिपालना समेतका सन्दर्भमा तीनै तहका सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्ने तथा त्यस्ता सिफारिस कार्यान्वयन भए-नभएको समेत अनुगमन गर्ने ।</p>	<p>राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोग, प्रदेशस्थित आयोग र तिनका प्रदेश तथा क्षेत्रीय कार्यालयहरु</p>
<p>१३. संसदीय निगरानीको उपयोग: छाउपडी प्रथा उन्मूलनको दायित्व परिपालना गर्ने सन्दर्भमा जिम्मेवार निकायहरुले प्रभावकारी रुपमा कार्य गरे-नगरेको एवं कानून तथा नीतिहरुको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सके-नसकेको बारेमा संघीय प्रतिनिधिसभा तथा प्रादेशिक सभाका समितिहरुले प्रभावकारी निगरानी गर्ने तथा सम्बन्धित निकायहरुलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।</p>	<p>मानव अधिकार, महिला तथा बालबालिका एवं सामाजिक न्यायसँग सम्बन्धित केन्द्रीय तथा प्रादेशिक तहका संसदीय समितिहरु</p>
<p>१४. रणनीतिक मुद्दा तथा पैरवीको प्रयोग: हानिकारक प्रथा तथा परम्परा उन्मूलन गर्नेतर्फ तीनै तहका सरकारलाई जवाफदेही बनाउनका लागि सर्वोच्च अदालत तथा उच्च अदालतको रिट क्षेत्राधिकारको प्रयोग गरी नागरिक समाज तथा बार एसोसिएसनहरुले रणनीतिक मानव अधिकार मुद्दा तथा पैरवीको माध्यमको प्रभावकारी उपयोग गर्ने ।</p>	<p>नागरिक संस्थाहरु, अधिकारकर्मी, जनहितमा क्रियाशील कानून व्यवसायी ।</p>

अनुसूची १

छाउपडी सम्बन्धमा गरिएका जिल्लास्तरीय परामर्श बैठकहरु/मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता/लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमहरुको प्रतिवेदन, २०७४

तयार पार्ने

विष्णुप्रसाद तिमिल्सिना

परामर्शदाता

फो.नं ९८५१२४८०९५

email: timilsina_bishnu@yahoo.com

१. पृष्ठभूमि

सुदूरपश्चिमाञ्चल र मध्यपश्चिमाञ्चलका कतिपय जिल्लाहरूमा किशोरीहरूले पहिलो मासिक धर्म (रजस्वला) हुँदा ११-१५ दिनसम्म, त्यसपछिका मासिक धर्मका बेला किशोरी एवं महिलाहरूले ५ दिनसम्म र विवाहिता महिलाले ४ दिनसम्म छाउपडीमा बस्नुपर्ने, सार्वजनिक स्थान (धारो, बाटो, विद्यालय आदि) प्रयोग र प्रवेशमा बन्देज लगाउने तथा पोषणयुक्त खानेकुरा (दूध, दही, घ्यू आदि) खान नदिने मान्यताका कारण महिला तथा बालिकाविरुद्ध हुने भेदभावपूर्ण व्यवहार, महिलाविरुद्धको हिंसा र उनीहरूको स्वास्थ्यमा समेत गम्भीर असर पर्दै आएको छ । २१ औं शताब्दीको विज्ञानको युगमा अवशेषको रूपमा रहेको यस्तो कुप्रथाबाट सृजित महिलाविरुद्धको विभेद र हिंसालाई उन्मूलन गरी समतामूलक सभ्य समाजको स्थापना गर्न आवश्यक छ ।

छाउपडीलाई कुप्रथा भएको ठहर गर्दै सर्वोच्च अदालतबाट समेत यसको उन्मूलन गर्न नेपाल सरकारका नाममा २०६२ सालमा नै निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ । सरकारले छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्न कानूनको रूपमा छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ जारी गरेको छ । निर्देशिका जारी भएको एक दशक अघि नाघिसक्दा पनि एक्सन वर्क्स नेपालबाट हालै गरिएका विभिन्न अध्ययनहरूले कर्णाली अञ्चलमा धार्मिक तथा सामाजिक मूल्य मान्यताका नाममा अझै पनि छाउपडी प्रथा कायमै रहेको देखाएका छन् । यसबाट किशोरी तथा महिलाको स्वास्थ्य, शिक्षा, सहभागिता र नेतृत्व विकाससमेतका महिला अधिकारहरू उपभोगमा गम्भीर असर पुऱ्याउँदै आएको तथ्यहरू उजागर भएको छ ।

यस्तो कुप्रथा अन्त्यका लागि विद्यमान कानून तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूको समीक्षा गरी, निर्देशिकामा भएका कमीकमजोरी तथा थप परिमार्जन गर्न आवश्यक व्यवस्थाहरू पहिचान गरी तिनलाई नीति निर्माणको तहमा सिफारिस गर्ने उद्देश्यले छाउपडी प्रभावित क्षेत्रका जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लामा सरोकारवालाहरूबीच परामर्श बैठकको आयोजना, मुख्य सरोकारवालाहरूसँग अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफलहरूको आयोजना गरिएको हो ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

- प्रचलित नीतिमा भएका कमीकमजोरी र थप परिमार्जन गर्न आवश्यक नीतिगत व्यवस्थाहरूको पहिचान गर्ने ।
- छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी नीतिगत पुनरावलोकनपत्र तयार पार्ने ।

३. कार्यक्षेत्र

- छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि जिल्लास्तरीय सरोकारवाला व्यक्ति, समूह, सरकारी एजेन्सीहरुबीच परामर्श, छलफल तथा अन्तर्क्रिया तथा अन्तर्वार्ताका लागि सूची तयार गर्ने ।
- नागरिक समाज, महिला अधिकारकर्मी, नीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा संलग्न सरोकारवालाहरुबीचको परामर्श, अन्तर्वार्ता, छलफलबाट छाउपडी प्रथा उन्मूलनका बाधक तत्वहरुको पहिचान गरी तिनलाई हटाउन सकिने नीतिगत उपायहरुको पहिचान गर्ने ।

४. कार्यक्रमसम्बन्धी रुपरेखा

(४.१) जुम्ला जिल्लामा सञ्चालित कार्यक्रमहरुको मिति र क्रियाकलापहरु

- मिति : २०७४/७/५, ६ र ७
- क्रियाकलापहरु:

(१) मुख्य सरोकारवालाहरूसँग अन्तर्वार्ता, मिति : २०७४/७/५, ६ र ७

(२) छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श कार्यक्रम, मिति : २०७४/७/६

(३) लक्षित समूह छलफल, मिति : २०७४/७/७,

(४.२) कालिकोट जिल्लामा सञ्चालित कार्यक्रमहरुको मिति र क्रियाकलापहरु

- मिति : २०७४/७/९, १० र ११
- क्रियाकलापहरु:

(१) मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता, मिति : २०७४/७/९, १० र ११

(२) छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श कार्यक्रम, मिति : २०७४/७/१०

(३) लक्षित समूह छलफल, मिति : २०७४/७/११

(४.३) मुगु जिल्लामा सञ्चालित कार्यक्रमहरुको मिति र क्रियाकलापहरु

- मिति : २०७४/७/१३, १४ र १५
- क्रियाकलापहरु :

(१) मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता, मिति : २०७४/७/१३, १४ र १५

(२) छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श कार्यक्रम, मिति : २०७४/७/१४

(३) लक्षित समूह छलफल, मिति : २०७४/७/१४

(४.४) कार्यक्रममा सहभागी संख्या:-

- परामर्श कार्यक्रममा सहभागी संख्या : जुम्लामा २३ जना, कालिकोटमा २७ जना र मुगुमा २२ जना (नामावली अनुसूचीमा) ।
- लक्षित समूह छलफलमा सहभागी संख्या : जुम्लामा ९ जना, कालिकोटमा ६ जना र मुगुमा १५ जना (नामावली अनुसूचीमा) ।
- मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता : जुम्लामा ७ जना, कालिकोटमा ६ जना र मुगुमा ५ जना (सहभागी नामावली अनुसूचीमा) ।

(४.५) कार्यक्रममा सहभागिताको क्षेत्र : जिल्ला समन्वय समिति, नगरपालिका/गाउँपालिका, राजनीतिक दल, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, सामुदायिक प्रहरी सेवा, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, अगुवा महिला/महिला समूहका प्रतिनिधि, बाल क्लबका प्रतिनिधि, शिक्षक प्रतिनिधि, महिला तथा बालबालिका कार्यालय, नेपाल बार एसोसिएसन, धार्मिक अगुवा, पुजारी, धामी, भौँक्री, महिला अधिकारकर्मी, पत्रकार, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, मानव अधिकारकर्मी, किशोरी तथा महिलाहरु ।

(४.६) कार्यक्रम आयोजक : एक्सन वर्क्स नेपाल

(४.७) कार्यक्रममा सहजकर्ता : विष्णुप्रसाद तिमिल्सिना (परामर्शदाता)

(४.८) कार्यक्रममा प्रयोग तथा वितरण भएका सामग्री : कार्यक्रमको ब्यानर, क्यामरा, क्यासेट रेकर्डर, सहभागीको उपस्थिति, कार्यपत्रहरु/प्रश्नावलीहरुको फोटोकपी, ल्यापटप, पावर प्वाइन्ट, स्पाइरल ब्याड, कलम ।

(५) कार्यक्रममा भएका गतिविधिसम्बन्धी विवरण

(५.१) मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता : जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लामा छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि जिम्मेवार क्रियाशील सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, शिक्षक, नागरिक समाज, अगुवा महिला, छाउपडी उन्मूलनका लागि बाधक ठानिएका वृद्धवृद्धा, धामी, भौँक्री, पुजारी, धार्मिक अगुवाहरुसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । अन्तर्वार्ताका लागि विभिन्न ३६ वटा प्रश्नावलीहरु तयार पारी सोही आधारमा अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । अन्तर्वार्ता लिँदा सहभागीहरुलाई एक्सन वर्क्स नेपाल संस्थाको परिचय, संस्थाले गरिरहेका क्रियाकलापहरुको सम्बन्धमा छोटो प्रकाश पारी, अध्ययनको परिचय, उद्देश्य र उपादेयताका सम्बन्धमा जानकारी गराई अन्तर्वार्ताको गोपनीयताका सम्बन्धमा स्पष्ट पारी निर्धक्क अन्तर्वार्ता दिनका लागि उत्प्रेरित गरिएको थियो । सोपछि सोधिएका प्रश्नहरुको अन्तर्वार्ता दिनेहरुले आफ्नो विचार व्यक्त गर्नुभएको थियो ।

(५.२) परामर्श कार्यक्रम : जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्ला सदरमुकाममा जिल्लास्तरका सरकारवालाहरुको उपस्थितिमा एक दिने परामर्श कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो । कार्यक्रममा सहजकर्ता र सहभागीहरुबीच आपसमा परिचय गरिएको थियो । कार्यक्रममा एक्सन वर्क्स नेपाल संस्थाको परिचय,

संस्थाले गरिरहेका क्रियाकलापको सम्बन्धमा छोटो प्रकाश पारिएको थियो । सहजकर्ता विष्णुप्रसाद तिमिल्सिनाले विषय प्रवेश गर्दै छाउपडी प्रथा भनेको के हो, सामाजिक कलंकको रूपमा छाउपडी प्रथा, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र छाउपडी प्रथा, घरेलु हिंसा कसुर तथा सजाय ऐन, २०६६ सम्बन्धी व्यवस्था, छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी निर्देशिका २०६४ मा भएका व्यवस्थाहरु, फौजदारी संहिता २०७४ मा भएका व्यवस्थाहरु, स्थानीय तहको अधिकारमा छाउपडी प्रथा, एक्सन वर्क्स नेपालले छाउपडी प्रथा र महिला अधिकार सम्बन्धमा गरेका केही अध्ययन र तिनका निष्कर्ष सम्बन्धमा प्रकाश पार्नुभएको थियो । प्रस्तुतिको अन्त्यमा सहजकर्ता तिमिल्सिनाले छाउपडी उन्मूलनका लागि नीति तथा कानूनहरु भए पनि कर्णाली क्षेत्रमा यो प्रथा कायमै रहेको र यसले महिलाको अधिकारमा गम्भीर प्रभाव पारिरहेको बताउँदै परामर्श कार्यक्रमका छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि छाउपडी सम्बन्धमा बनेका नीति तथा कानूनमा भएका कमीकमजोरी र परिमार्जन गर्न आवश्यक नीतिगत सुधारका पक्षहरु सम्बन्धमा सहभागीहरुबाट विचारहरु प्राप्त गरी छाउपडीसम्बन्धी नीति तथा कानूनको पुनरावलोकनका लागि योगदान गर्नु कार्यक्रमको उद्देश्य रहेको बताउनुभयो । कार्यक्रममा सहभागीहरुलाई विषयवस्तुमा केन्द्रित हुन प्रश्नावलीहरु समेत प्रस्तुत गरिएको थियो । कार्यक्रमको उद्देश्य र विषयवस्तुहरु निसंकोच खुला छलफलमा सहभागी बन्न र आफ्ना महत्वपूर्ण सुझावहरु प्रस्तुत गर्न अनुरोध गर्नुभएको थियो । कार्यक्रममा सहभागीहरुले छाउपडी उन्मूलनका लागि कानून, नीतिगत सुधार तथा आवश्यक कार्यक्रमका सम्बन्धमा आफ्ना सुझावहरु प्रस्तुत गर्नुभएको थियो ।

(५.३) लक्षित समूह छलफल : जुम्ला, कालिकोट र मुगुमा १/१ वटा लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । जसमध्ये जुम्ला र मुगुमा जिल्ला सदरमुकाम स्थिति माध्यमिक विद्यालयका विभिन्न जाति, उमेर र कक्षा समूहका किशोरीहरुको सहभागितामा आयोजना गरिएको थियो । कालिकोटमा जिल्ला समन्वय समितिका पदाधिकारीहरुबीच सम्पन्न गरिएको थियो । कार्यक्रममा एक्सन वर्क्स नेपाल संस्थाको परिचय, संस्थाले गरिरहेका क्रियाकलापहरुको सम्बन्धमा छोटो प्रकाश पाउँदा कार्यक्रमको उद्देश्य र उपादेयताको सम्बन्धमा स्पष्ट पारिएको थियो । प्रश्नावलीहरुमा केन्द्रित रही सहभागीहरुबीच छलफल गरिएको थियो ।

कार्यक्रममा सहभागीहरुबाट आएका सुझाव तथा निष्कर्ष

निर्देशिकामा परिमार्जन गरी समावेश गर्ने सम्बन्धमा

- ❖ छाउपडी सुदूरपश्चिमका जिल्लामा प्रचलित शब्द हो । कर्णालीमा छाउपडी शब्दलाई महिनावारी, रजस्वला वा छुई हुने भनी बुझिन्छ । त्यसैले छाउपडी प्रथालाई सबैले बुझ्ने शब्दमा बुझाउन निर्देशिकामा छाउपडी (महिलाको मासिक धर्म, रजस्वला, छुई हुने), छाउपडी बस्ने, छाउपडी गोठ र छाउपडी प्रथा भन्ने शब्दको अर्थ स्पष्ट गर्नुपर्ने ।
- ❖ निर्देशिकाको उद्देश्यमा उल्लिखित छाउपडीमा बस्नुपर्ने दिनहरु हाल कर्णालीका समुदायमा कायम नरहेकोले उक्त तथ्य उल्लेख गर्नु असान्दर्भिक हुन जान्छ । यसले छाउपडी प्रथा उन्मूलनमा तीव्रता ल्याउनभन्दा कठोर हुन प्रोत्साहित गर्दछ । यसैले उद्देश्यमा किशोरी तथा महिलाको उमेर अवस्थाले प्राकृतिक रूपमा हुने मासिक धर्मका अवस्थालाई अशुद्धताको संज्ञा दिई घरमा बस्न नदिने, छाउपडी गोठमा बस्नुपर्ने, दही, दूध, घ्यूजस्ता पोषिलो खान नदिने, सार्वजनिक स्थलको प्रयोग र प्रवेश निषेध गर्नेजस्ता किशोरी तथा महिलाको सुरक्षा, स्वास्थ्य, शिक्षा, सहभागिता र विकासमा प्रतिकूल असर पार्ने, किशोरी तथा महिलाविरुद्ध भेदभावपूर्ण

व्यवहार र हिंसा हुन जाने भई उनीहरूको मौलिक मानव अधिकारमा गम्भीर असर गर्ने भएकोले यस्तो कुप्रथालाई उन्मूलन गरी समतामूलक समाजको स्थापना गर्ने भन्ने शब्दहरू थप गर्नुपर्ने ।

- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि नेपाल सरकारले गर्नुपर्ने तत्कालीन तथा दीर्घकालीन कार्यक्रमहरू स्पष्ट र अपर्याप्त छन् । तिनमा थप स्पष्ट र विस्तृतीकरण गरिनुपर्ने ।
- ❖ नयाँ राजनीतिक संरचनाअनुसार संघ र प्रदेशमा छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी शक्ति सम्पन्न संयन्त्रको अभाव रहेकोले छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी महिला तथा बालबालिका मन्त्रीको संयोजकत्वमा सरोकारवाला निकायहरू समेतको प्रतिनिधित्व रहने गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलन केन्द्रीय निर्देशक समिति र प्रदेशस्तरमा महिला तथा बालबालिका हेर्ने प्रदेशमन्त्रीको संयोजकत्वमा प्रदेशस्तरका सरोकारवालाहरूको सहभागिता रहने गरी प्रदेश समितिको संरचना बनाउनुपर्ने ।
- ❖ प्रदेश, जिल्ला र गाउँ/नगर, वडास्तरीय समितिहरूको गठन, थप तथा परिमार्जन गरी समितिले छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी गर्नुपर्ने काम, कर्तव्य र अधिकारहरू निर्देशिकामा नै स्पष्ट रूपमा तोकिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलन जिल्लास्तरीय समितिमा छाउपडी प्रथा कायम रहेका नगर/गाउँपालिकाका अध्यक्ष तथा प्रमुखहरू, छाउपडी उन्मूलनका क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, नेपाल बार एसोसिएसन र छाउपडी उन्मूलनका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने सम्मानीत व्यक्तित्व, समाजसेवी, बुद्धिजीवीहरू मध्येबाट समितिको सदस्यमा मनोनयन हुने प्रावधान थप गर्नुपर्ने ।
- ❖ नगर/गाउँपालिकास्तरीय समितिमा विद्यालयहरू, छाउपडी उन्मूलनका क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू, माध्यमिक तहका विद्यालयहरू, छाउपडी उन्मूलनका क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउने समाजसेवी, बुद्धिजीवीहरूमध्येबाट समितिले मनोनयन समेत गर्न सक्ने प्रावधान राख्नुपर्ने ।
- ❖ संघ, प्रदेश, जिल्ला, नगर/गाउँपालिका तथा वडास्तरीय समितिहरूको कम्तीमा हरेक ३ महिनाको एकपटक बैठक बस्नुपर्ने प्रावधान राखिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि संघ, प्रदेश, जिल्ला समन्वय समिति, नगर/गाउँपालिकाहरूले संकल्प प्रस्तावहरू पारित गर्नुपर्ने नीतिगत प्रावधान राख्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि छाउपडी प्रथा रहेका प्रदेश र नगर/गाउँपालिकाहरूले त्रिवर्षीय छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी रणनीतिक कार्ययोजना र बजेट पारित गर्नुपर्ने व्यवस्था निर्देशिकामा राखिनुपर्ने ।
- ❖ नगर/गाउँपालिका र वडापालिकालाई छाउपडीमुक्त क्षेत्रको घोषणाका लागि रणनीतिक कार्ययोजना तयार गर्न र सोका लागि आवश्यक सहयोग गर्न संघ र प्रदेशले प्रोत्साहित गर्ने निर्देशिकामा व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडीका कारण भएका महिलाले महिला, महिलाले पुरुष, पुरुषले महिला र रजस्वला भएका महिलाले कुनै लिंग, उमेर, जातिका विरुद्ध गरे भएका विभेद र हिंसाका घटनामा कोही कसैले पनि उजुर गर्न सक्ने गरी सहज, सुलभ तथा पीडकलाई पहुँच र प्रोत्साहनयोग्य उजुरी व्यवस्थापन संयन्त्रको व्यवस्था गर्न संघ, प्रदेश र जिल्ला समन्वय समिति, स्थानीय तह (गाउँ

तथा नगरपालिका) वडा, विद्यालय, जिल्ला तथा स्थानीय प्रहरी कार्यालयहरूमा उजुरी तथा गुनासो सुनुवाइ डेस्कको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

- ❖ छाउपडी प्रथाको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रभावित क्षेत्रहरूको हरेक तीन वर्षमा आवधिक सर्वेक्षण गर्न र प्रभावित क्षेत्रहरूमा हरेक वर्ष छाउपडीविरुद्ध सञ्चालित कार्यक्रमहरू र सचेतनाको अवस्थाको सम्बन्धमा अडिटिङ गर्न छाउपडी अडिटर्सको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी उन्मूलनका लागि कार्यक्रमहरू लक्षित समुदायसम्म पुऱ्याउन, अनुचित रूपमा दोहोरिन नदिन र सरोकारवालाहरूले जिम्मेवारी वहन गर्न, स्रोत साधनको उचित व्यवस्थापन गर्न र यस क्षेत्रमा क्रियाशील सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यले प्रदेश तह तथा स्थानीय तहहरूले एकद्वार प्रणाली अवलम्बन गर्नुपर्नुपर्ने ।
- ❖ सोको प्रभावकारी अनुसन्धान र कारवाहीबाट दण्ड सजाय र पीडितलाई पीडक तथा राज्यस्तरबाटै उचित क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ❖ स्थानीय तहका कर्मचारीको कार्यसम्पादन मूल्यांकनमा छाउपडी प्रथा उन्मूलनमा पुऱ्याएको योगदानलाई समेत मूल्यांकनको सूचकको रूपमा राखिनुपर्ने ।
- ❖ प्रदेश र स्थानीय तहको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन-MCPM) को सूचकमा छाउपडी प्रथाको उन्मूलनको अवस्थालाई मूल्यांकनमा सूचकको आधार बनाउन सूचकमा थप गरिनुपर्ने ।

मुलुकी फौजदारी (संहिता) ऐन, २०७४ मा परिमार्जनका सम्बन्धमा

- ❖ छाउपडी किशोरी तथा महिलाहरूको निजी गोप्य मामिला हो । महिला तथा किशोरीका लागि हानिकारक परम्पराको रूपमा रहेको छाउपडी प्रथालाई उन्मूलन गर्न अत्यावश्यक छ । यसैले मुलुकी अपराधसंहिताको दफा १६८ को उपदफा (३) मा संशोधन गरी 'छाउपडीजस्तो कुप्रथालाई समर्थन गर्ने उद्देश्यले कुनै पनि महिला तथा किशोरीले रजस्वलाको अवस्थाका छाउगोठमा बस्न, कसैले राख्न हुँदैन । रजस्वला भएकी महिला तथा किशोरी आफैले वा अरु कसैले पनि रजस्वला भएको भनी गोपनीयता भंग गर्न गराउनसमेत हुँदैन । रजस्वला भएकै कारण कसैले कसैलाई भेदभाव, छुवाछुत, असामान्य तथा अमानवीय व्यवहार गर्ने गराउने कार्य गर्नु गराउनु हुँदैन' भन्न प्रावधान थप गर्न आवश्यक छ । यस्तो कानुनी प्रावधानबाट रजस्वलाको अवस्था महिला तथा किशोरीको निजी मामिला र गोपनीयताको विषय बन्ने भई कसैले भंग गरे गराए दण्डनीयसमेत हुने हुँदा कसैले आफ्नो वा अरु कसैको रजस्वलाका सम्बन्धमा प्रकाशमा ल्याउन दण्डको भयले आँट गर्न नसक्ने अवस्था भई छाउपडी प्रथाको चाँडोभन्दा चाँडो समाजबाट उन्मूलन हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ । गोपनीयता भंग गर्ने गराउनेलाई समेत सजाय गर्ने व्यवस्था थप गरिनुपर्ने ।
- ❖ उक्त ऐनको दफा १६८ को उपदफा (४) मा भइरहेको सजायसम्बन्धी व्यवस्था नित्तान्त न्यून र न्यायकर्मीको स्वविवेकीय भएको, त्यसमाथि पीडितलाई क्षतिपूर्तिसम्बन्धी कुनै व्यवस्था नभएकोले संशोधन गरी न्यूनतम १ महिनादेखि ६ महिनासम्म कैद सजाय र १० हजारदेखि ५० हजारसम्म जरिवाना र पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराउन नसकिने भए नेपाल सरकारबाट नै क्षतिपूर्ति भराइदिने कानुनी व्यवस्था गरी पीडकलाई सजाय र नेपाल सरकारलाई उत्तरदायी बनाउनुपर्ने ।
- ❖ उक्त ऐनको दफा १६८ (५) मा संशोधन गरी राष्ट्रसेवकलगायत गैरसरकारी संस्था र राजनीतिक दलका वडादेखि केन्द्रसम्मका कमिटीका पदाधिकारी तथा सदस्यहरूले

छाउपडीसम्बन्धी कसुर गरेमा समेत थप ३ महिना कैदको सजाय हुने व्यवस्था थप गर्ने र राजनीतिक दलका पदाधिकारीलाई एक पटकका लागि चुनावमा भाग लिन नपाउने गरी निर्वाचन कानूनमा व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

- ❖ ऐनको दफा १७० को उपदफा २ बमोजिम कसुर भएको थाहा पाएको ६ महिनाभित्र उजुर गर्नुपर्ने हदम्यादको व्यवस्था पर्याप्त देखिँदैन । साथै बालबालिका अरुको संरक्षणमा रहने र आफ्नो हकहितलाई आफैँ प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने सन्दर्भमा पनि यो हदम्यादको व्यवस्था अपर्याप्त देखिन्छ । यसैले उक्त ऐनमा संशोधन गरी पीडकको संरक्षकत्व आवश्यक नपरेको अवस्था भई कसुर भएको थाहा पाएको एक वर्षभित्र पीडित वा अरु कसुरसम्बन्धी जानकार जो कसैले पनि पीडितको हकमा उजुर गर्न पाउने हकद्वारा र हदम्यादसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुने ।
- ❖ छाउपडीमा बस्ने वा बस्न लगाउने, छाउपडी भएकै कारण महिलाले पुरुष तथा कुनै जातिका मानिसलाई अछुत व्यवहार गर्ने तथा छाउपडीका कारण पुरुषले महिलामाथि र महिलाले पुरुषमाथि असामान्य व्यवहार गर्ने वा विभेद हिंसा गर्ने गराउने कार्यलाई छाउपडीसम्बन्धी कसुरको रूपमा परिभाषा गरी त्यस्तो कसुर गर्ने जो कसैलाई पनि जो कसैको उजुरी वा नाम गोप्य राखिदिएको सूचनाका आधारमा आवश्यक अनुसन्धान कारवाही गरी सजाय गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

स्थानीय तहको कर्तव्य निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा

- ❖ स्थानीय सेवा सुविधा वितरणसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्दा छाउपडी प्रथाविरुद्ध लाग्ने व्यक्ति, परिवार र समुदायलाई सम्मान गर्ने र बाधकहरुलाई सुधारात्मक (जस्तो, स्थानीय तहबाट प्रदान गर्ने सेवा सुविधा रोक्का गर्ने) उपायहरु अवलम्बन गरिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा कायम रहेका क्षेत्रमा स्थापित सञ्चार माध्यमहरुले अनिवार्य रूपमा छाउपडी प्रथाविरुद्धका सचेतनामूलक सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने व्यवस्था स्थानीय निकायको सञ्चारसम्बन्धी नीतिमा व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ❖ स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी सेवा सुविधा प्राप्त गर्न छाउपडी प्रथाविरुद्धको सचेतना गोष्ठीमा भाग लिएको हुनुपर्ने सामाजिक सुरक्षा सेवा सुविधा वितरण सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ❖ स्थानीय तहले प्रदान गर्ने छाउपडी प्रथासम्बन्धी सचेतना गोष्ठीमा भाग नलिएका किशोरी, महिला र घरमूलीलाई स्थानीय तहबाट प्रदान गरिने सेवा सुविधा प्रदान नगर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा कायम रहेका क्षेत्रका स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरुलाई प्रदान गरिने क्षमता विकास तालिममा छाउपडी प्रथासम्बन्धी नीति तथा कानून सम्बन्धमा तालिम पाठ्यक्रममा समावेश गरिनुपर्ने ।

छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा

- ❖ जिल्लामा छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी केही सकारात्मक परिवर्तन हुँदै आएको भए पनि यो मन्द गतिमा छ । यसले तीव्रता प्राप्त गर्न सकेको छैन । जिल्लामा सञ्चालित कार्यक्रमहरु पर्याप्त छैनन् । यसैले घरपरिवार र समुदायस्तरमा सबैले प्राप्त गर्न सक्ने गरी पर्याप्त र प्रभावकारी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुपर्ने ।

- ❖ छाउपडी प्रथा रहेका वडा, गाउँ, बस्ती तहमा छाउपडी प्रथाविरुद्ध आवश्यक दक्ष प्रशिक्षक/सहजकर्ताबाट व्यापक रूपमा गुणस्तरीय सचेतनाका कार्यक्रमको सञ्चालन गर्ने, पर्याप्त प्रचार सामग्री (पर्चा, पम्पलेट, अडियो, भिडियो, एफएम रेडियो, सामाजिक सञ्जाल)को अधिकतम उपयोगसहित बृहत जनचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन आवश्यक छ । सोका लागि संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले अनिवार्य रूपमा कार्यक्रम र पर्याप्त बजेटको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- ❖ धामी, भाँक्री, पुजारी, पण्डित, धार्मिक अगुवा तथा धार्मिक संस्थाहरूसँगको निरन्तर सहकार्य, विचार विमर्श तथा मनोसामाजिक परामर्श समेतका आवश्यक कार्यक्रम तथा उपायहरू अवलम्बन गरी तिनको ज्ञान, सीप र आवश्यक क्षमता विकास गरी तिनलाई छाउपडी प्रथाविरुद्धको अभियन्ता बन्न प्रोत्साहित गर्ने र तिनलाई सम्मानपूर्वक छाउपडी प्रथाविरुद्धको सामाजिक अभियन्ताका रूपमा परिचालन गर्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथा रहेका क्षेत्रमा छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी बनेका प्रचलित नीति तथा कानुनी व्यवस्थाहरूको सम्बन्धमा हरेक व्यक्ति, परिवार र समुदायसम्म पुग्ने गरी व्यापक प्रचारप्रसार गरिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी प्रथालाई निश्चित समयसीमाभित्र उन्मूलन गर्न रणनीतिक कार्ययोजना तयार गरी यस्तो प्रथा मान्नेहरूको संख्या र सीमा न्यूनीकरण गर्दै अन्त्य गर्ने रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडीविरुद्ध व्यवहार र धारणा परिवर्तनसम्बन्धी ज्ञान, सीप, शिक्षा तथा सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।

मूल्य-मान्यता सम्बन्धमा

- ❖ धर्मको अर्थ, मासिक धर्मका सम्बन्धमा धार्मिक दृष्टिकोण र मान्यताका सम्बन्धमा व्यापक रूपमा धर्मगुरुहरूबाट प्रवचन कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्न सहयोग र प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।
- ❖ चाडपर्व वा खुसीयालीमा किशोरी तथा महिलाहरूलाई उपहारस्वरूप दिइँदै आएको पैसा र अन्य कोसेलीहरूमा गरिने फजुल खर्चको सट्टा छाउपडीका अवस्थामा किशोरी तथा महिलाको स्वास्थ्य, सरसफाइ तथा स्वच्छता प्रवर्द्धनमा सहयोग पुग्ने सामग्रीहरू उपहार दिने प्रचलनको विकास गर्नुपर्ने ।
- ❖ महिलामा परम्परागत रूपमा रहेको पुरातन विश्वास र मान्यतामा आधारित डर र आत्मविश्वासको कमीलाई चिर्न सक्ने व्यक्तिको मनोविज्ञानमा आधारित चेतनामूलक कार्यक्रमको सर्वथा अभाव छ । व्यक्तिको आत्मविश्वास बढाउने, व्यक्तिको मनोविज्ञानमा आधारित धारणा परिवर्तनसम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्ने ।

स्वास्थ्य तथा सरसफाइ क्षेत्र सम्बन्धमा

- ❖ छाउपडी (महिनावारी) का सम्बन्धमा वास्तविक वैज्ञानिक तथ्यगत आधार र यसले स्वास्थ्यमा पार्ने असर र स्वास्थ्य सुरक्षाका लागि किशोरी तथा महिलाले अवलम्बन गर्नुपर्ने उपायहरू परिवार र समुदायको दायित्वका सम्बन्धमा व्यापक र प्रभावकारी रूपमा सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी अवस्थामा किशोरी र महिलालाई आइपर्ने स्वास्थ्य समस्यामा निःशुल्क रूपमा घरदैलोमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य उपचार सेवाको निरन्तर प्रत्याभूत गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।
- ❖ हरेक किशोरी तथा महिलाहरूका लागि छाउपडी अवस्थामा स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी सचेतना र शिक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।

- ❖ छाउपडी प्रथा रहेका क्षेत्रका विद्यालय र वडा तहमा किशोरी तथा महिलाहरूलाई स्यानिटरी प्याड बनाउने सीप र उपयोगितासम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्नुपर्ने ।
- ❖ सबै किशोरी तथा महिलाको सरसफाइ र स्वच्छतासम्बन्धी आनीबानीमा परिवर्तन ल्याउन स्यानिटरी प्याड बनाउन आवश्यक सामग्रीहरू तीन वर्षका लागि अनुदानमा वितरण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- ❖ महिला तथा किशोरी र घरमूलीलगायत आम समुदायलाई छाउपडीको अवस्थामा गर्नुपर्ने स्वास्थ्य, सरसफाइ र स्वच्छतासम्बन्धी ज्ञान र सीप प्रदान गर्ने,
- ❖ छाउपडी प्रथाबाट प्रभावित क्षेत्रहरूमा गरिवीको अवस्थालाई मध्यनजर गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलनका लागि सहयोगीसिद्ध हुने मानिएका सामग्रीहरू (स्यानिटरी प्याड बनाउने सामग्री, डिस्पोजल बक्स, शौचालय तथा बाथरूम निर्माणका सामग्रीहरू, साबुन, तातोपानीले नुहाउन गिजर) मा परिवारको आर्थिक हैसियतका आधारमा कर छूट, सहुलियत दर तथा अनुदानमा वितरण गरी सोको उपयोगको अनुगमन गर्ने ।

अनुगमन नियमनतर्फ

- ❖ छाउपडी प्रथा उन्मूलनविरुद्धको कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निकाय तथा जिम्मेवारीप्राप्त सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका अधिकारी तथा कर्मचारीबाट हुने गुणस्तरहीन कार्यसम्पादन, अनियमितता, अनुत्तरदायीपन, तिनमा देखिने कमजोर इच्छाशक्ति र व्यवहारलाई प्रभावकारी अनुगमन र नियमनको माध्यमबाट निरुत्साहित गर्नुपर्ने ।
- ❖ विद्यालय, सार्वजनिक संस्था, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूमा गुणस्तरीय लैंगिक मैत्री शौचालय तथा स्यानिटरी प्याड डिस्पोजल बक्सको व्यवस्थापनलाई अनिवार्य गरी तिनको अनुगमन तथा नियमनको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- ❖ छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी बनेका नीति तथा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धमा संघ, प्रदेश, जिल्ला, नगरपालिका र गाउँपालिकाले वार्षिक रूपमा अडिट गरी सोको प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

शिक्षातर्फ

- ❖ छाउपडी समस्या रहेका क्षेत्रका विद्यालयको ७ देखि १० कक्षासम्मको पाठ्यक्रममा छाउपडी प्रथाको वियषलाई समावेश गरी अध्ययन अध्यापन गर्नुपर्ने, विद्यार्थीलाई उक्त पाठ्यसामग्री घरमा बोलेर पढ्दा हुने लाभका सम्बन्धमा जानकारी गरी बोलेर पढ्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने र छाउपडीका सम्बन्धमा परीक्षाको प्रश्नपत्रमा अनिवार्य रूपमा समावेश गर्नुपर्नेसमेतका प्रावधान छाउपडी प्रथा रहेका स्थानीय तहको शैक्षिक नीतिमा समावेश गरिनुपर्छ ।
- ❖ छाउपडी समस्या रहेका क्षेत्रका हरेक विद्यालयमा स्यानिटरी प्याड व्यवस्थापन, महिलामैत्री आधारभूत सुविधासहितको शौचालयको प्रबन्ध गरिनुपर्ने तथा छाउपडी समस्या निगरानीका लागि सम्पर्क शिक्षिका तोक्ने व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
- ❖ हरेक विद्यालयले विद्यालय क्षेत्रमा विद्यार्थी र अभिभावकलाई लक्षित गरी छाउपडी प्रथाविरुद्ध अतिरिक्त क्रियाकलापको रूपमा विविध सचेतनामूलक जागरणका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्छ ।

निष्कर्ष तथा सुभाव

माथि उल्लिखित सुभावहरु अध्ययनका क्रममा छाउपडी प्रथाले जकडिएर रहेको कर्णालीका जुम्ला, कालिकोट र मुगु जिल्लामा सञ्चालन गरिएका छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत समीक्षाका लागि परामर्श, लक्षित समूह छलफल तथा अन्तर्वार्ताहरुबाट अध्ययनका क्रममा प्राप्त भएका सुभावहरु हुन् । अध्ययनका क्रममा छाउपडी प्रथाले प्रभावित ती जिल्लाका विभिन्न क्षेत्रमा क्रियाशील छाउपडी प्रथाबाट प्रभावित किशोरी तथा महिला, छाउपडी प्रथा उन्मूलनका बाधक ठानिएका धामी, भाँक्री, धर्मगुरु तथा छाउपडी प्रथा उन्मूलनमा क्रियाशील सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय र नागरिक समाजका अगुवासमेत सरोकारवालाबाट प्राप्त भएकाले प्रस्तुत सुभावहरु स्थानीय समुदायको भावनासमेत हुन् भन्न सकिन्छ । उक्त सुभावहरुलाई एक्सन वर्क्स नेपालबाट तयार हुने छाउपडी प्रथा उन्मूलनसम्बन्धी नीतिगत सुधारपत्रमा समावेश गरी नेपाल सरकार, स्थानीय सरकार र सम्बन्धित सरोकारवालाहरुबाट सम्बोधन गराउन सरोकारवालाहरुको थप दायित्व हुन आएको छ । प्राप्त सुभावहरुलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न तीब्र दबाव सिर्जना गर्न सकिने छाउपडी प्रथाको अन्त्य हुन धेरै वर्ष कुर्नुपर्दैन, हाम्रै पालामा सम्भव छ । छाउपडी प्रथा उन्मूलनमा पर्याप्त समय सापेक्ष नीति तथा कानुनको निर्माण र कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त साधनस्रोतको जोहोमा सरोकारवाला प्रतिबद्ध हुन सके कर्णालीमा छाउपडी प्रथाको अन्त्य भई महिलाको अधिकार संरक्षण र समतामूलक समाज निर्माणमा उल्लेख्य योगदान पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

अनुसूची १

जुम्ला जिल्लामा आयोजित छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श, मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफल कार्यक्रमका सहभागीहरुको नामावली

क्र.सं.	सहभागीको नाम, थर	कार्यालय/ठेगाना	उमेर	जाति	लिंग
१	सौरभ आचार्य	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, जुम्ला	२८	खस आर्य	पुरुष
२	किरणकुमार शर्मा	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, जुम्ला	३०	खस आर्य	पुरुष
३	निर्मला डाँगी	महिला अधिकारकर्मी, चन्दननाथ-५, जुम्ला	३२	खस आर्य	महिला
४	धनराज शाही	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग	३५	खस आर्य	पुरुष
५	कुलप्रसाद फडेरा	जिल्ला शिक्षा अधिकारी, जुम्ला	५०	खस आर्य	पुरुष
६	किशोर न्यौपाने	पेश नेपाल	३७	खस	पुरुष

				आर्य	
७	लक्ष्मी कार्की	जिल्ला सेवा केन्द्र	२८	खस आर्य	पुरुष
८	सुस्मिता थापा	महिला तथा बालबालिका कार्यालय	५१	खस आर्य	पुरुष
९	जनक रावल	केडीसीएसएस	२१	खस आर्य	पुरुष
१०	मुनप्रसाद न्यौपाने	क्याड नेपाल	३१	खस आर्य	पुरुष
११	धनकृष्ण पाण्डे	नेकपा एमाले	४७	खस आर्य	पुरुष
१२	गोपालबहादुर रोकाया	नेकपा माओवादी केन्द्र	३६	खस आर्य	पुरुष
१३	देवेन्द्रराज शर्मा	नेपाल बार एसोसिएसन, जुम्ला	५३	खस आर्य	पुरुष
१४	हरिकृष्ण महत	सञ्चारकर्मी, रेडियो कर्णाली एफएम	२२	खस आर्य	पुरुष
१५	भीमप्रसाद उपाध्याय	किर्डाक नेपाल	३०	खस आर्य	पुरुष
१६	कमलराज खत्री	सर्वोदय नेपाल	३६	खस आर्य	पुरुष
१७	कृष्णबहादुर बुढा	जिल्ला प्रहरी कार्यालय जुम्ला	३९	खस आर्य	पुरुष
१८	लक्ष्मीकन्या बुढा	समावेशी महिला संघ	२९	खस आर्य	पुरुष
१९	नमराज बुढा	जिल्ला युवा समिति	३६	खस आर्य	पुरुष
२०	कल्पना दमाई	जिल्ला समन्वय समिति जुम्ला	४०	दलित	महिला
२१	गोविन्द देवकोटा	सञ्चारकर्मी, अन्नपूर्ण पोष्ट दैनिक	२१	दलित	महिला
२२	केशव धिताल	एक्सन वर्क्स नेपाल	३९	खस आर्य	पुरुष
समूह केन्द्रित छलफल					
२३	निशा परियार	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१३	दलित	महिला
२४	दीपा विश्वकर्मा	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१८	दलित	महिला
२५	विद्या न्यौपाने	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१३	खस आर्य	महिला
२७	संगीता विक	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१४	दलित	महिला
२८	पूजा भण्डारी	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१६	खस	महिला

				आर्य	
२९	भावना ढकाल	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१५	खस आर्य	महिला
२४	रोशना मल्ल	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१८	दलित	महिला
२५	तेन्जिन ह्लामो लामा	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१६	खस आर्य	महिला
२७	डोल्मा तामाङ	चन्दननाथ उच्च मावि, जुम्ला	१५	दलित	महिला
अन्तर्वार्ताकारहरु					
२८	लालबहादुर सार्की	प्रमुख, जिल्ला समन्वय समिति, जुम्ला	४४	दलित	पुरुष
२९	अप्सरा न्यौपाने	उपप्रमुख, चन्दननाथ नपा, जुम्ला	३६	खस आर्य	महिला
३०	वसन्ती महत	शिक्षक, चन्दननाथ-२, जुम्ला	४६	खस आर्य	महिला
३१	अम्बिका गिरी	सहजकर्ता, एक्सन वर्क्स नेपाल, तिला गापा, कुडारी, जुम्ला	१८	दलित	महिला
३२	इन्द्रा गिरी	प्रमुख, ब्रम्ह कुमारी राजयोग केन्द्र, जुम्ला			महिला
३३	लक्ष्मीचन्द्र महत	महिला अधिकारकर्मी, चन्दननाथ-१०, जुम्ला	४५	खस आर्य	पुरुष
३३	जीवन सेजुवाल	अध्यक्ष, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, कर्णाली उच्च मावि, जुम्ला	१३	खस आर्य	महिला

अनुसूची २

कालिकोट जिल्लामा आयोजित छत्रउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श, मुख्य सरोकारवालाहरूसँगको अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफल कार्यक्रममा उपस्थित

सहभागीहरुको नामावली

क्र.सं.	सहभागीको नाम, थर	कार्यालय/ठेगाना	उमेर	जाति	लिंग
१	नरेन्द्रबहादुर शाही	अध्यक्ष, राजपा नेपाल, कालिकोट	४१	ठकुरी	पुरुष
२	खडानन्द अधिकारी	शिक्षक, कालिका, गापा-३, कालिकोट	२६	ब्राम्हण	पुरुष
३	हस्त चौलागाईं	शिक्षक, खाँडाचक्र नपा-५, कालिकोट	२२	ब्राम्हण	पुरुष
४	सुशीला बम	शिक्षक, पलाँटा गापा-९, कालिकोट	३२	ठकुरी	महिला

५	कर्ण कुमाल	शिक्षक, रास्कोट नपा-३, कालिकोट	२२	दलित	पुरुष
६	हंशबहादुर शाही	उपाध्यक्ष, नेपाल राष्ट्रिय शिक्षक संघ, खाँडाचक्र नपा-५, कालिकोट	४८	ठकुरी	पुरुष
७	नमराज शाही	शिक्षक, तिलागुफा नपा-११, कालिकोट	३५	ठकुरी	पुरुष
८	पंखबहादुर शाही	पचाल भरना-५, कालिकोट	५१	ठकुरी	पुरुष
९	दिलीपकुमार शाही	तिलागुफा नपा-६, कालिकोट	२६	ठकुरी	पुरुष
१०	सरिता बोगटी	गृहिणी, खाँडाचक्र-१, कालिकोट	३६	खस आर्य	महिला
११	साधना शाही	विद्यार्थी, खाँडाचक्र-११, कालिकोट	१९	खस आर्य	महिला
१२	दक्षिणा शाही	नेकपा एमाले	३५	ठकुरी	महिला
१३	अम्बिका भारती	अध्यक्ष, बाल क्लब सञ्जाल, खाँडाचक्र-११, कालिकोट			
१४	लक्ष्मी तिमिल्सैना	विद्यार्थी, खाँडाचक्र-१, कालिकोट	१९	ब्राम्हण	महिला
१५	नमराज योगी	सञ्चारकर्मी, रेडियो नेपाली आवाज	२६	दशनामी	पुरुष
१६	सुर्जा फडेरा	रास्कोट नपा-३, कालिकोट	३१	क्षेत्री	महिला
१७	जगदीश सुनार	रास्कोट नपा-९, कालिकोट	२८	दलित	महिला
१८	कटकबहादुर महत	जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, कालिकोट	४८	खस आर्य	पुरुष
१९	बलबहादुर सञ्जाल	अध्यक्ष, नेपाल बार एसोसिएसन, कालिकोट	५४	खस आर्य	पुरुष
२०	तुलाराम पाण्डे	अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ कालिकोट तथा किर्डाक, जुम्ला	४०	खस आर्य	पुरुष
२१	हजा सुनार	सचिवालय सदस्य, नेकपा माओवादी, कालिकोट	३७	दलित	महिला
२२	कालीबहादुर मल्ल	मानव अधिकारकर्मी, इन्सेक, कालिकोट	३७	खस आर्य	पुरुष
२३	पवित्रकुमार शाही	सञ्चारकर्मी, नागरिक दैनिक	३२	खस आर्य	पुरुष
२४	विष्णुप्रसाद न्यौपाने	सञ्चारकर्मी, गोरखापत्र दैनिक	२५	खस आर्य	पुरुष
२५	दत्तराज बम	सान्नी त्रिवेणी नपा-३, कालिकोट	४५	खस आर्य	पुरुष
लक्षित समूह छलफल					
२६	अनिपाल शाही	प्रमुख, जिसस, नरहरि गापा-६, कालिकोट	५१	खस आर्य	पुरुष
२७	लक्ष्मी विष्ट नेपाली	उपप्रमुख जिसस, तिलागुफा नपा-१, कालिकोट	३२	दलित	महिला
२८	नेत्रराज शाही	सदस्य, जिसस, रास्कोट नपा-७, कालिकोट	५७	खस आर्य	पुरुष
२९	अनन्त विश्वकर्मा	सदस्य, जिसस, पलता-५, कालिकोट	३८	दलित	पुरुष
३०	ऐन शाही	सदस्य, जिसस, पलता-८, कालिकोट	४०	खस आर्य	पुरुष

अन्तर्वार्तातर्फ					
३२	यशोदा न्यौपाने	नेता, नेकपा माओवादी केन्द्र	४२	खस आर्य	महिला
३३	दुर्गबहादुर शाही	अध्यक्ष, सामुदायिक प्रहरी सेवा केन्द्र	४८	खस आर्य	पुरुष
३४	नन्दप्रसाद देवकोटा	कार्यकारी प्रमुख, महावै गापा, कालिकोट	४३	खस आर्य	पुरुष
३५	करवीर विश्वकर्मा	धल्पुरो देवताका धामी, खाँडाचक्र-२, कालिकोट	५९	दलित	पुरुष
३६	महेन्द्रप्रसाद चौलागाईं	होटल व्यवसायी, मान्म, खाँडाचक्र-१, कालिकोट	४९	खस आर्य	पुरुष
३७	कमल शाही	सचिव, नेकपा एमाले, कालिकोट	४५	खस आर्य	पुरुष

अनुसूची ३

मुगु जिल्लामा आयोजित छाउपडीसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाका लागि सरोकारवालाहरुबीच परामर्श, मुख्य सरोकारवालाहरुसँगको अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफल कार्यक्रममा उपस्थित

सहभागीहरुको नामावली

क्र.सं.	सहभागीको नाम थर	कार्यालय/ठेगाना	उमेर	जाति	लिंग
१	सुन्तला रोकाया	उपप्रमुख, छायानाथ रारा नपा, मुगु	४६	खस आर्य	महिला
२	धनसुधन चौलागाईं	जिल्ला शिक्षा कार्यालय, मुगु	४४	खस आर्य	पुरुष
३	चित्रबहादुर मल्ल	अध्यक्ष, नागरिक समाज, मुगु	५८	खस आर्य	पुरुष
४	कुवेरजंग शाही	नेपाल बार एसोसिएसन	४९	खस आर्य	पुरुष
५	शिव अधिकारी	मुगु जिल्ला अदालत, मुगु	४७	खस आर्य	पुरुष
६	सम्भना मल्ल	शिक्षक, कालिका उच्च मावि, मुगु	४८	खस आर्य	महिला
७	विनोदकुमार मल्ल	पत्रकार, छायानाथ रारा नपा-१	३५	खस आर्य	पुरुष
८	दानबहादुर बुढा	छायानाथ रारा-२, मुगु	३९	खस आर्य	पुरुष
९	वासु रावल	छायानाथ रारा नपा-८	३५	खस आर्य	पुरुष
१०	नृपेन्द्र मल्ल	छायानाथ रारा नपा-८	३३	खस आर्य	महिला
११	धान्ने बुढा	बाल संरक्षण निरीक्षक, महिला विकास कार्यालय, मुगु	३६	खस आर्य	पुरुष
१२	हस्ते परियार	खोद गापा-४, मुगु	३०	दलित	पुरुष
१३	उर्मिला न्यौपाने	छायानाथ रारा-२, मुगु	२९	खस आर्य	पुरुष
१४	सञ्जु तिमिल्सिना	कार्यक्रम संयोजक, हिरिसडेक, मुगु	२९	खस आर्य	महिला
१५	सुरज मुरै	जिल्ला जन स्वास्थ्य कार्यालय, मुगु	२९	जनजाति	पुरुष
१६	परेकराज चौलागाईं	वडाध्यक्ष, छायानाथ रारा नपा-२, मुगु	३२	खस आर्य	पुरुष
१७	राजबहादुर मल्ल	छायानाथ रारा नपा-१, गमगडी, मुगु	५२	खस आर्य	पुरुष

१८	हस्तबहादुर मल्ल	छायानाथ रारा नपा-१, मुगु	३०	खस आर्य	पुरुष
१९	अंकवहादुर बुढा	छायानाथ रारा नपा-१, मुगु	३०	खस आर्य	पुरुष
२०	धनप्रसाद पाण्डे	किर्डाक नेपाल, मुगु	४०	खस आर्य	पुरुष
२१	धिरेन्द्रबहादुर शाही	एक्सन वर्क्स नेपाल	२४	खस आर्य	पुरुष
लक्षित समूह छलफलतर्फ					
२२	पूजा परियार	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	दलित	महिला
२३	बैदेवी बुढा	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
२४	हीरा बुढा	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१३	खस आर्य	महिला
२५	धनलक्ष्मी मल्ल	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
२६	सुचित्रा मल्ला	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
२७	सानु बुढा	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
२८	जमुना फडेरा	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१३	खस आर्य	महिला
२९	प्रमिला भण्डारी	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१३	खस आर्य	महिला
३०	कमला शाही	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
३१	शान्ता विक	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१५	दलित	महिला
३२	टोमा लामा	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१५	जनजाति	महिला
३३	रचना भण्डारी	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१६	खस आर्य	महिला
३४	उषा शाही	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१४	खस आर्य	महिला
३५	तारा धामी	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१५	खस आर्य	महिला
३६	कोपिला मल्ल	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१५	खस आर्य	महिला
३७	मञ्जु मल्ल	महाकाली उच्च मावि, गमगढी, मुगु	१५	खस आर्य	महिला
अन्तर्वार्तातर्फ					
३८	जर्मन नेपाली	कार्यक्रम संयोजक, दिगो तथा न्यायोचित विकास मञ्च, मुगु	४६	दलित	पुरुष
३९	प्रयागदत्त धिताल	धामी, गुठीचौर गापा-४, धितागाउँ, मुगु	६५	खस आर्य	पुरुष
४०	कुन्जाड फुटिक लामा	मुगु कार्मारोड गापा-६, मुगु	४०	जनजाति	महिला
४१	देवबहादुर मल्ल	प्रधानाध्यापक, महाकाली उच्च मावि, मुगु	५५	खस आर्य	पुरुष
४२	नवीना न्यौपाने	सहायक महिला विकास निरीक्षक, महिला बालबालिका कार्यालय, मुगु	२४	खस आर्य	महिला